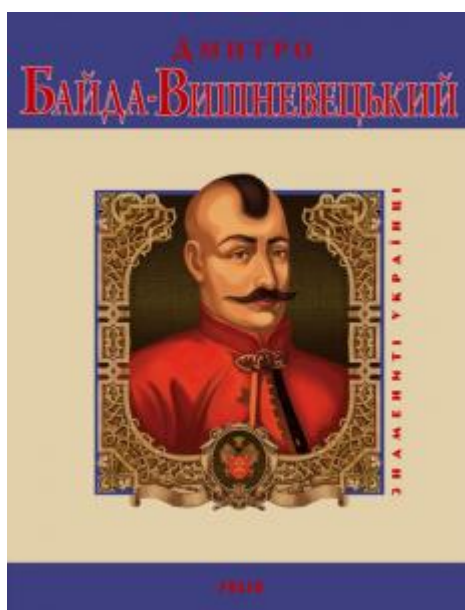

Знамениті українці

Юрій Сорока

Дмитро Байда-Вишневецький

Харків

«Фоліо»

2012

У книзі розповідається про славетного козацького лицаря, визначного полководця, який на початку 1550-х років заснував фортецю на острові Мала Хортиця на Дніпрі, згуртував навколо неї козаків і цим поклав початок Запорозькій Січі.

Пролог

Події сивої давнини наполегливо нагадують про себе у наше високотехнологічне й стрімке XXI сторіччя, знову й знову з'являючись перед нами крізь неймовірну товщу часу. Часу, котрий вкрив їх пеленою, зробивши недосяжним для фізичного контакту нині живучих з попередніми епохами і далекими предками. Ті події одночасно розбурхують нашу свідомість, демонструючи нам безмежність всесвіту, у якому ми живемо, й викликають живий інтерес до людей, які кохали і ненавиділи, сміялись і плакали, відчували радість і печаль задовго до того, як на крихітній планеті під назвою Земля з'явилися ми самі.

Є щось магічне у тому, як з-під щітки археолога з'являється текст, написаний невідомою рукою тисячі років тому, або єгипетська гробниця відкриває свої двері перед захопленими очима дослідників, даруючи їм можливість відчутти зв'язок епох розділених океанами часу. Є щось невимовно хвилююче у старовинній зброї, що відкриває себе нашим очам з вітрин історичних музеїв у вигляді напівзотлілих мечів і шабель, аркебуз і рушниць, за допомогою яких колись творилась історія. Не менш сильне відчуття охоплює небайдужого, коли він гортає старовину книги, дивуючись барвистим фарбам рукопису, котрі не втратили своїх кольорів за сотні років, коли людина читає слова, народжені в голові давно не існуючого творця, слова які оповідають про сучасний автору світ і його власне життя.

Але існує ще один різновид історичної спадщини, не менш важливий, аніж експонати музеїв або стародавні літописи. І це, безумовно, народний фольклор, найбільш наближений до життя народу засіб зрозуміти минуле й вдихнути на повні груди атмосферу давно минулих епох. Протягом своєї історії людство створило немало пам'яток усної народної творчості. Серед них античні міфи, середньовічні саги, скази, билини й легенди. Особливе місце серед такого спадку займають народні пісні, що є у культурній спадщині кожного народу. Вони оспівують народних героїв, знамениті події, або й просто звичайне кохання чоловіка і жінки. Українська нація має у своєму культурному спадку неймовірну кількість таких пісень. Кожен з нас чув їх. Іноді веселі й безтурботні, іноді сумні й ліричні, народні пісні примушують замислитись над долею нашого народу й зазирнути у часи, коли ці пісні тільки складались, не встигнувши перетворитись на історичну спадщину. Розглянемо ж одну з таких пісень, котра своєю появою завдячує героїзму й самопожертві однієї людини, людини, котра, вийшовши за межі звичайної історичної постаті, перетворилась на своєрідний символ українського народу. А разом з тим спробуємо відтворити у пам'яті образ того, хто став прикладом для створення народної пісні — пісні про Дмитра Байду-Вишневецького.

Чи був Дмитро Вишневецький тим самим Байдою?

Напевне немає в сучасній Україні людини, принаймні дорослої, котра б не чула про славетного козака Байду, оспіваного в народній історичній пісні. Таємнича постать народного героя, згадки про якого доносить до нас фольклор з глибини більш ніж чотирьохсот років, примушує знову й знову повертатись думками до тих часів, коли

серед українських степів зароджувалось явище, що його пізніше дослідники назвуть козаччиною.

В Цареграді на риночку
Та п'є Байда мед-горілочку;
Ой п'є Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиничку.

Так вже склалося, що слова цієї історичної пісні, дата народження якої припадає приблизно на середину XVI століття, тим чи іншим чином використовувались безліч разів у творчості, яка мала на меті висвітлити життя козацького народу України. Складається враження, що образ козака Байди — збірний образ, котрий уособлює в собі загальні риси запорозького відчайдуха. Не раз він постає перед нами на полотнах картин або сторінках літературних творів. Ще з дитинства пам'ятаємо ми слова козака Василя з екранізації гоголівської повісті «Пропала грамота»:

Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку в головоньку.
«Ото ж тобі, царю,
За Байдину кару!..»

І образ таємничого Байди асоціюється у нас з буйним степовим вітром, засмаглими воїнами з оселедцями на головах, довгими вусами, широкими шароварами й кривими козацькими шаблями, з Запорозькою Січчю й походами на ненависних татарських людоловів. Ким же був цей чоловік, та чи існував він взагалі, ставимо ми собі запитання?

Виявляється, легендарний Байда насправді існував. І був він не простим запорозьким козаком, а належав до кіл найвідомішої української шляхти свого часу. Ним був Дмитро Іванович Вишневецький, князь і потомок славетного Гедеміна. Та щоб позбутися сумнівів у тому, чи можливо поєднати події, відображені у пісні, з давніми історичними фактами, роздивимось більш прискіпливо, яке відношення фольклорний образ страченого в Цареграді козака Байди міг мати до свого прообразу — князя Дмитра Вишневецького.

Вчені багаторазово досліджували образ козака Байди, намагаючись поєднати цю загадкову особистість з реальною людиною, що проживала у той час. У працях цілого ряду істориків мали місце спроби розглянути цю проблему на історіографічній основі. Певною мірою питання ідентифікації легендарного козака Байди торкалися М. Костомаров, В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Голобуцький, Л. Винар, В. Сергійчук. Також можемо бачити цікавість до нього з боку таких вчених, як А. Скальковський і О. Стороженко. Саме Скальковський вперше взяв на себе відповідальність припустити, що образ Байди є не чим іншим, як поетичним відображенням постаті князя Дмитра Івановича Вишневецького. Хоча, заради справедливості, потрібно зауважити, що у роботах Скальковського відсутні більш-менш переконливі аргументи на користь висунутої ним теорії.

Далі пішов у своїх працях М. Костомаров. Піддавши аналізу народний фольклор у своїй праці «Слов'янська міфологія», історик стверджував, що у «Пісні про Байду» вимальовується образ народного героя XVI століття князя Дмитра Вишневецького. Крім того, вчений вперше з'ясував причину поваги козацької черні до цієї людини. Згідно з версією Костомарова, незважаючи на своє аристократичне походження, Вишневецький «не надто слухався верховної влади і не зовсім цінував її милість до

себе, самовільно ходив воювати, самовільно поступав на службу до московського государя і самовільно полишив її». Князь Дмитро Вишневецький, на думку Костомарова, був більшою мірою козаком, аніж представником польської шляхти, такої ненависної козакам. Створення історичних пісень про Байду стало актом вшанування світлої пам'яті улюбленого отамана козаків.

У працях Антоновича і Драгоманова, що стосуються питання, яке нами розглядається, більший акцент зроблено на те, аби показати велику кількість варіантів пісень про Байду.

Згідно з точкою зору цих авторів, пісні про Байду могли оспівувати не одну людину, а декількох. Науковці зазначали, що іноді в «Пісні про Байду» герой зветься Дмитром, а в іншому варіанті його іменують паном Корецьким. Згідно з дослідженнями Антоновича і Драгоманова, на початку XVI сторіччя існував шляхтич на ім'я Самуїл Корецький. Доля Корецького була багато у чому схожа з долею Дмитра Вишневецького. Пан Самуїл, як і Вишневецький, був двічі полонений турками і зрештою ними закатований. На думку цих дослідників, спочатку мали місце два варіанти історичних пісень — один про Дмитра Вишневецького, а інший — про Самуїла Корецького. І тільки пізніше обидва варіанти злилися в одну думу. До того ж прізвище Корецький певною мірою схоже з іменем Корибут, а тому воно й потрапило до пісні. Антонович та Драгоманов також намагалися з'ясувати походження імені Байда. Вони не погоджувалися зі загальноновизнаним значенням дієслів «байдикувати», «байдувати», вважаючи, що таке формулювання не пасує жвавому князю Вишневецькому. Крім того, історики вказували на билинний характер пісень про Байду, які в чомусь перегукуються з російськими билинами про подібного героя.

Займався цією проблемою також і Михайло Грушевський. Питанню визначення історичного підґрунтя «Пісні про Байду» він присвятив доволі детальну історичну розвідку. У ній вчений, незважаючи на певні сумніви, все ж припускав можливість ототожнення козака Байди з історичною постаттю Дмитра Івановича Вишневецького. Крім того, Грушевський, як Антонович і Драгоманов, намагався з'ясувати значення слова «байда». Однак, на відміну від колег, Грушевський дотримувався думки, що словами зі спільним коренем до нього все ж є «байдування», «байдикування», «байдики бити» в значенні «лінуватися». Вченим було зроблено висновок, що «байда» — «се байдикуваний, гулящий чоловік — гуляка». Напевне саме тому Грушевський одночасно з висловленим припущенням стверджував, що таке прізвище не міг носити князь. На думку історика, саме у цьому місці розривається зв'язок між історичною постаттю Дмитра Івановича Вишневецького та козаком Байдою.

Радянська історіографія теж неодноразово робила спроби співвіднести образ Байди з постаттю князя Дмитра Вишневецького. Виразний представник цієї школи, професор Володимир Голобуцький, автор багатьох розвідок з історії України XV–XVIII століть, вважав, що особу Дмитра Вишневецького надмірно ідеалізовано буржуазними істориками, незважаючи на реальні факти. Вчений проаналізував «Пісню про Байду» і погоджувався з Грушевським про значення слова «байда» як «гультай». Порівнюючи факти, викладені у хроніці польського мемуариста Мартина Бельського, з свідченням тогочасного французького посла у Стамбулі, Голобуцький писав, що образ Дмитра Вишневецького, за трактовкою Бельського, надто прикрашений. На думку вченого, освітлені в історичній пісні події є лише літературною гіперболою. Так, вказує Голобуцький, в записках французького посла при султанському дворі вказується, що Дмитро Вишневецький загинув зовсім не такою смертю, яка описана в пісні — його

банально задушили. Багато істориків радянського часу, погоджуючись з Голобуцьким, досить стримано ставились до ототожнення Байди і Вишневецького. В «Історії України», яка побачила світ 1943 року, автори, розглянувши певні варіанти народних пісень про Байду, дійшли висновку, що, очевидно, «Пісня про Байду» — борця проти турецько-татарської агресії — існувала до появи Дмитра Вишневецького. Згідно з їхнім твердженням, варіант пісні, пов'язаний безпосередньо з Вишневецьким, є більш пізньою версією твору. Тож можемо стверджувати, що історики радянських часів, погляди яких багато у чому не співпадають у баченні історії України з більш ранніми авторами, теж не відкидали можливості того, що Байда і князь Вишневецький — одна людина, хоча й притримувались думки, що князь був пізніше «підігнаний» під образ народного героя.

Що стосується української історичної науки початку часів незалежності, то вона дещо відступила від ідеологізації образу Байди, але продовжувала рух у напрямку з'ясування історичної правди. Той самий Володимир Голобуцький у своєму творі «Запорозьке козацтво», який вийшов вже після отримання Україною незалежності, багато в чому переглядає своє ставлення до Вишневецького. Як писав сам автор, його погляд на постать князя Вишневецького змінився проміж 1957 роком, коли вийшла його праця «Запорожское казачество», і 1993 роком, коли побачила світ оновлена робота «Запорозьке козацтво». В творі 1957 року Голобуцький, підкреслюючи політику українських, польських та литовських феодалів щодо козацтва, навмисно применшив роль таких людей, як Дмитро Вишневецький, про що щиро зізнався у новій редакції твору. Також у більш пізньому творі вчений розглянув питання ототожнення історичної постаті князя з легендарним козаком Байдою, зазначивши, що популярна пісня про того, ігноруючи життя Дмитра Вишневецького, звертає увагу виключно на його смерть. У дискусіях зі своїми опонентами Л. Винаром та Я. Дзирою Голобуцький писав, що народні пісні є своєрідною подякою від українського народу Дмитру Вишневецькому за його боротьбу проти турецько-татарської агресії.

Більшість сучасних українських істориків також вважають, що князь Дмитро Вишневецький — це той самий Байда. Серед них можемо зазначити таких науковців, як В. Сергійчук, Т. Чухліб, Н. Яковенко, В. Шевчук і Д. Беляєв. Наприклад, Наталія Яковенко з'ясувала, що перша елегія про смерть християнського лицаря була написана латиною усього через кілька тижнів після загибелі Дмитра Вишневецького, і автором її став німець Йоган Зоммер. Також Яковенко писала: існують прямі докази того, що князь Дмитро Вишневецький все життя був неодруженим. Він майже двадцять років провів у збройних походах у чоловічому оточенні. Такі факти, на думку Наталії Яковенко, зайвий раз вказують на його козацький спосіб життя. Підтримує думку своєї колеги і Тарас Чухліб. У його працях стверджується, що «Пісня про Байду» наприкінці XVI сторіччя була широковідома не лише в Україні, а також у болгар, поляків, словаків, сербів, македонців та чехів. Поширювалася пісня у багатьох варіантах, але її сюжет залишався незмінним. Прототипом сміливця, який примудрився, будучи підвішеним за ребро на гак, вбити турецького султана разом з родиною, на думку науковця, був не хто інший, як князь Дмитро Вишневецький. Крім того, Чухліб зазначав, що літератор XVII сторіччя К. Семак у своїй книзі «Civis Bonus», яка вийшла у 1632 році, описав смерть Дмитра Вишневецького. Згідно з цим середньовічним твором, під час страти Вишневецький спробував вбити з лука турецького султана. На відміну від Грушевського і Голобуцького, Чухліб вважає, що староукраїнське слово «байдувати» є синонімом слова «козакувати», тобто вести вільне життя. Досліджуючи історію «Пісні про Байду», він зазначив, що вже наприкінці 60-х років XVI століття краківський збирач пісень професор М. Пійонтек записав одну з перших версій «Пісні про Байду».

Отже з наведеного вище матеріалу ми можемо бачити, що різні вчені протягом багатьох років проводили спроби встановити «причетність» князя Дмитра Вишневецького до поетичного образу козака Байди. І хоч праці кожного з цих науковців деякою мірою не вільні від протиріч, можна стверджувати з великою долею ймовірності, що більшість з дослідників погоджуються: саме страта Дмитра Вишневецького стала основою для створення знаменитої історичної пісні про козака Байду. Саме князь Вишневецький був тим улюбленим народним героєм, на якого намагались бути схожими козаки. Тож розглянемо в деталях життя і боротьбу князя, а також спробуємо осягнути, яку роль в розвитку козацтва й української державності відіграла ця людина, котру багато хто справедливо вважає першим гетьманом запорозького козацтва.

Перші документальні згадки про Дмитра Вишневецького

Протягом довгого часу історична наука не могла нам з впевненістю назвати більш-менш точну дату народження Дмитра Вишневецького. Перші документальні джерела згадують про нього лише у 1545 році. У цей час, як відомо, королівський комісар Лев Патій проводив люстрацію Волинського воєводства. Саме документи тієї люстрації свідчать про те, що князь Дмитро Іванович Вишневецький особисто прибув до міста Кременець, де перебував королівський комісар, і засвідчив, що у Кременецькому повіті він володіє маєтками Кушнин, Підгайці, Окнин, Тараж, Камарин, Крутнів і Лопушне. Хоча, як пізніше стало відомо, згідно з матеріалами розмежування між Литвою і королівством Польським, розміри володіння Вишневецького були значно більшими. З опису, датованого 28 вересня 1546 року, дізнаємося про маєтності Олексин і «власну отчизну й дідизну князів Вишневецьких, маєтність Крутнево і Бобровці».

Згідно з останніми дослідженнями вітчизняних істориків, рік народження Дмитра Вишневецького 1516-й, або 1517-й. Називається навіть дата — 8 листопада, тобто день святого Дмитра. Однак, на нашу думку, ці дати можна вважати скоріше припущенням, аніж підтвердженою авторитетними джерелами інформацією, позаяк ніяких документів з цього приводу не збереглося.

Місцем народження майбутнього козацького гетьмана був маєток його батьків — містечко Вишневець Кременецького повіту. Записи, які дійшли до нас з сивої давнини, свідчать, що у 1494 році князь Михайло Вишневецький з нагальної потреби зміцнити стару Вишневецьку фортецю, яку досить часто руйнували татарські орди, звів на її місці новий замок. Кам'яниця здійняла свої високі мури на лівому березі річки Горинь, на вершині стрімкої гори. Відтоді Вишневець стає родовим гніздом і славою могутнього роду князів Вишневецьких, першим з котрих вважається Солтан Несвілький, саме його почали іменувати Вишневецьким. Згідно згадок родословних книг, Вишневецькі походять з роду Гедиміновичів — від сина великого князя Литовського Ольгерда Корибута-Димитрія. Батько Дмитра, князь Іван Михайлович Вишневецький, з 1533 року перебував на посаді старости єйшиського і ворнянського, а з 1536 року став ще й пропойським і чичерським старостою. Помер він 1543 року. Мати, Анастасія Семенівна, була донькою Семена Олізаровича і княгині Острозької, сестри

князя Костянтина, того самого поборника православ'я в Україні і фундатора однієї з перших українських шкіл. Дмитро був старшим з синів Івана Михайловича Вишневецького. Крім нього у сім'ї, як повідомляє родословна, було ще четверо дітей: брати Сигізмунд, Андрій, Костянтин і сестра Катерина.

Потрібно акцентувати увагу на тому факті, що князівський рід Вишневецьких був на той час одним з найбагатших і найвпливовіших родів Великого князівства Литовського. Предками Дмитра по батьківській лінії були великий князь Ольгерд Гедимінович, про якого вже згадувалось, а також князь Ягайло (Ягелло), котрий започаткував династію польських королів Ягеллонів. Крім цих двох відомих предків Дмитра Вишневецького, рід Гедиміновичів подарував світу надзвичайно велику кількість людей, котрі стояли біля витоків історії багатьох європейських країн. Разом з князями Вишневецькими від династії Гедиміновичів походили такі знамениті князівські роди, як Сангушки, Коріатовичі, Курцевічі, Трубецькі, Милославські, Голіцини і Чарторийські. Крім того, як стверджує вже згадуваний нами науковець Любомир Винар, що має у своєму доробку багато присвячених історії України праць, рід Вишневецьких має безпосереднє відношення до турово-пінських Рюриковичів — роду, котрий вів свої корні ще від часів Київської держави. Батько Дмитра, як вже говорилося, був правителем степових околиць Великого князівства Литовського і тримав уряди староств, які на той час розташовувались на кордоні князівства Литовського і татарських кочовищ.

Можемо припустити, що з молодих літ Дмитро Іванович отримав гарну освіту і добре вивчив військову справу. На таку думку нашої думку наштовхує той факт, що шляхта XVI сторіччя надавала великого значення вихованню своїх нащадків саме у подібному руслі. І якщо освіта молодому князю була потрібна лише для того, щоб при нагоді похизуватись знанням творів античних філософів або богословів раннього середньовіччя, то знання військової справи мало пряме практичне застосування. Справа у тому, що гонорові шляхтичі середньовічної польсько-литовської держави вважали гідним для себе лише ведення війн. В жодному разі військову кар'єру для людей, подібних Дмитру Вишневецькому, не могли замінити торгівля або заняття будь-якою господарчою діяльністю. Це було не лише позбавленою престижу, а й принизливою справою для золотої шляхти, котра немов зіницю ока берегла свої лицарські традиції. У випадку з Вишневецьким, окрім цих традицій, до обрання кар'єри полководця молодого князя спонукала ще й діяльність його діда і батька, які прославились тим, що усе життя оберігали кордони князівства Литовського від татарських набігів. Так, наприклад, відомо, що у 1512 році дід Дмитра Вишневецького — князь Михайло Васильович зі своїми синами Іваном та Олександром стояв на чолі війська, котре вщент розбило татарську орду під Лопушною. Цей епізод цікавий нам ще й тим, що він, скоріш за все, увів в оману історика XIX століття М. Маркевича, котрий стверджував, що князь Дмитро виступив на історичну арену ще у 1513 році, на короткий час прийнявши від козаків гетьманську булаву. Очевидно, що твердження Маркевича не може бути вірним, оскільки в такому разі на момент смерті Дмитру Вишневецькому мало бути більше вісімдесяти років, що малоймовірно. Можна припустити, що Дмитро Іванович приймав участь у бойовищах у 30-х роках XVI століття в складі війська свого батька, але, на жаль, мусимо визнати, що жодних документальних підтверджень цьому не збереглося.

Наступного разу в документах XVI сторіччя Дмитро Вишневецький згадується 1546 року. В польських архівах збереглися данні щодо судового процесу, під час якого князь Вишневецький оскаржував правомірність належності маєтків у місті Вільно,

котрі нібито були власністю князів Чарторийських. Як суд вирішив справу про маєтність у Вільно, згадок не залишилось, але відомо, що у наступному, 1547, році Дмитро Вишневецький отримав маєтки на Брацлавщині — невеличке селище Вонячин. Не виключено, що отримання цього феода й стало наслідком того самого судового процесу.

Наступні кілька років життя князя історична наука не висвітлює. Можливо, наступного, 1548, року у Дмитра Вишневецького виникли певні непорозуміння з владою князівства Литовського. Принаймні про це говориться у Голобуцького: «Його було притягнуто до відповідальності за кривду, заподіяну селянам, що належали королеві Боні». Що саме відбулося тоді, нам достеменно не відомо, але поза всяким сумнівом, Голобуцький має тут на увазі Бону Сфорца, дружину Сигізмунда I, польську королеву, доньку міланського герцога Джані Галеаццо Сфорца та Ізабели Арагонської. З великою долею ймовірності можна припустити, що князь Вишневецький мав якісь територіальні суперечки з королевою. Адже отриманий ним лише рік тому маєток Вонячин знаходився поблизу подарованого королеві чоловіком міста Бар^[1]. І хоча Люблінська унія, яка поєднала Литву з королівством Польським, була ще попереду, фактично князівство Литовське знаходилося під польською протекцією ще від 1386 року, коли литовський князь Владислав II Ягайло оженився на дванадцятирічній польській королеві Ядвізі, доньці Людовіка I, тобто після Кревської унії, котра передбачала об'єднання Литви і Польщі в єдину державу. За умовами унії Владислав II Ягайло зобов'язувався прийняти разом з язичницьким населенням Литви хрещення за католицьким обрядом, обернути на користь Польщі свою великокнязівську казну, а також повернути до польської корони усі відторгнені на той час від неї території. Але головним наслідком Кревської унії стало рішення назавжди приєднати до Польщі землі Литви і Литовської Русі. Таким чином, в середині XVI століття влада польських королів поширювалась і на землі, котрими володів князівський рід Вишневецьких.

За таких умов конфлікт з Боною Сфорца, котра відрізнялась, згідно свідочств сучасників, далеко не спокійним норовом, міг закінчитись для князя Вишневецького вкрай поганими наслідками. Але як би там було, Дмитро Вишневецький вирішив ці проблеми — окрім короткої згадки про конфлікт з Боною, немає жодних свідочств того, що він зазнав якихось переслідувань з боку Кракова.

Взагалі, про початковий період життя майбутнього козацького гетьмана відомо не надто багато. Але поступово його діяльність по захисту кордонів князівства ставала все більш масштабною. Після смерті батька велика частина службових обов'язків Івана Вишневецького перейшла до Дмитра. Так, відомо, що до початку 1550 року князь Дмитро став старостою канівським і черкаським. З цього періоду, власне, й розпочинається діяльність Дмитра Вишневецького як першого в історії України козацького гетьмана. Але перед тим як перейти до цього, хотілося б зупинитись на процесах, які призвели до появи козаків на південно-східних кордонах князівства Литовського і Речі Посполитої, що після Люблінської унії 1569 року стала спадкоємицею Литовської держави.

Поява козацтва на землях України

Козацькі ватажки, попередники

Дмитра Вишневецького

Якщо розглядати діяльність Дмитра Вишневецького на королівській, царській службі або як козацького гетьмана, неможливо оминати увагою саме явище козащини, що за часів князя Вишневецького саме зароджувалась і набирала силу у боротьбі з польським панством і турецькою експансією на землях, котрі колись належали Київській Русі. Ким же були ті люди, котрі зрештою обрали Вишневецького своїм ватажком, під чийм командуванням починали битви й одержували перемоги?

Серед багатьох теорій появи українського козацтва значне місце належить етимологічній. Така теорія була побудована на висновках західних історичних дослідників. Польські історики Павло Пясецький, Самуель Твардовський та Віспасіан Каховський виводили термін «козак» від слова «коза», зважаючи, очевидно, на спритність козаків під час бою. Український літописець Григорій Граб'янка, а за ним і російський історик Олександр Рігельман вбачали в останніх нащадків стародавніх хозарських племен. До прихильників гіпотези про походження українських козаків від чужоземних народів слід додати російського історика М. М. Карамзіна, який вважав попередниками козацтва половців і чорних клобуків. Російський історик В. М. Татищев висував припущення про те, що козаки були вихідцями з Кавказу. Цю його версію повторили Г. Ф. Міллер і П. І. Симоновський. Однак, дозволивши собі не погодитись з вищезгаданими науковцями й не вступаючи в полеміку, що знаходиться за межами цього твору, розглянемо теорію виникнення козацтва, яку обстоював Михайло Грушевський.

Центром козащини, як свідчить М. Грушевський, було середнє Подніпров'я, яке входило в XIV–XV сторіччях спочатку до складу Київського князівства, а пізніше — до Київського воєводства Великого князівства Литовського. Скоріш за все, слово «козак» має тюркські корені. Воно означало «сторож» або «воїн» і було доречним для назви тієї частини українців, які знаходились на охороні кордонів. Життя на кордоні Литви й татарських земель у той час було важким і небезпечним — степ приносив в Україну все нові й нові орди жадібних до грабунку кочовиків. Але разом з тим вільне степове життя давало людям почуття свободи, загартовувало характер і формувало з мешканців цієї місцини ту саму могутню силу, котра в середині XVII сторіччя на повний голос заявить про своє право на власну державність, струсне основи Речі Посполитої й перекроїть мапу Європи. Але це відбудеться пізніше. Натомість до самого кінця XIV століття територія по обидва боки Дніпра була перетворена на пустку. Все суспільне життя було зосереджене у містах, в котрих литовські феодали побудували фортеці. На правому березі це Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Брацлав і Вінниця, на лівому — Остер і Чернігів. Під захистом мурів цих фортець і жила невелика кількість населення, що забезпечувала їх функціонування. Головним чином це були селяни, котрі жили в постійному страху перед нападами татар. Такі умови існування примушували мешканців Подніпров'я мати під рукою певне озброєння, коней, приймати участь у походах литовських феодалів проти кочовиків. Усі господарські роботи, що проходили поза стінами фортець, велись озброєними людьми. Як свідчить європейський мандрівник, котрий у XV столітті побував в Подніпров'ї, «люди ці, виходячи на роботу,

несуть на плечі рушницю, а при боці мають шаблю або тесак».

Певною мірою такі заходи допомагали мешканцям дикого краю забезпечувати себе від нападів, але жити постійно біля фортечних мурів вони не могли. Особливо за умови, що край по обидва боки Дніпра був надзвичайно багатий природними ресурсами. Родюча земля, повні дичиною ліси й річки, у яких водилась велика кількість різноманітної риби, давали людям можливість, за умови розумного господарювання, жити не лише вільно, а й заможного. Таку землю просто неможливо було залишити пустою, тож з кожним роком ті, кого згодом будуть називати козаками, заселяли все більші площі Подніпров'я. З'являлись так звані уходи — місця для промислу риби та звірини. Набувало розвитку бортництво. Для господарювання в уходах мешканці краю мусили об'єднуватися в озброєні ватаги, щоб у разі потреби більш ефективно протистояти нападам татар. Для цієї ж цілі будували вони засіки, невеличкі фортеці й польові укріплення.

Треба зауважити, що не лише українці Подніпров'я промишляли по берегам Дніпра. Статус прикордонних земель призводив до того, що місця ці викликали подібний інтерес з татарської сторони. З посиленням ватаг українських уходників, такий інтерес татар почав викликати конфлікти, які подекуди переростали у невеличкі степові війни. Це вже не були спроби оборонитися від набігів кочовиків. Скоріше, такі дії носили характер наступальних дій, як пише М. Грушевський — «луплення татарських чабанів».

З плином часу освоєння природних багатств середньої і нижньої течії Дніпра посилювалось. Ватаги уходників або, як їх ще іменували, — лугарів, степовиків і бортників, охоплювали своєю діяльністю все більші території. Вони доходили до дніпрових порогів, а також річок Ворскли, Самари й Орелі. Жили уходники тут від весни до глибокої осені. Пустка, що утворилася у цих місцях ще в XIII столітті з падінням Київської держави, з кожним роком все більше обживалась людьми, які не мали над собою жодної влади і гартували в боях з татарами свою волю. Саме ці люди, на думку М. Грушевського, й склали основу козацтва.

Серед степовиків і уходників, як можемо здогадатись, опинялись люди різних національностей та суспільної приналежності. У спогадах, залишених про них сучасниками наприкінці XV і на початку XVI століття, згадуються, окрім українців, поляки, московіти й татари. Також маємо згадки, що серед людей у пониззі Дніпра знаходились люди шляхетського звання. Однак, скоріш за все, іноземці й люди з правлячих класів у той час були лише незначною домішкою серед загального складу козацтва, більша частина якого складалась з люду, котрий здавна проживав на південно-східних кордонах Київської Русі й на той час прийняв підданство Великого князівства Литовського, тобто з селян і міщанства Руської Литви, тих, кого пізніше назвуть українською нацією.

Процес формування козацького стану з цієї маси степової вольниці проходив доволі швидко. На початку XVI століття можна було побачити лише зародки такого процесу, а кількома десятиріччями пізніше польські й литовські джерела вже повідомляють про свавільства козаків і їхні конфлікти з місцевими феодалами. Саме у цей час значно посилюється приплив у Подніпров'я сільського населення з західних земель Польщі й Литви. Причини такого явища були як у погіршенні умов проживання під владою польських і литовських землевласників, так і у поліпшенні становища на прикордонні, де, завдяки діям козацтва, небезпека від нападу кочовиків значно послабилась.

Що до погіршення умов проживання, то причиною цього була панщина, запроваджена польськими й литовськими землевласниками в Галичині, на Волині й у Поліссі. Ще у 1466 році у Польщі з'явився власний порт Гданськ на Балтійському морі, тож вона змогла через нього вести жваву торгівлю з Європою і навіть віддаленими землями Оттоманської Порти. За десятиліття, що пройшли з тієї пори, шляхта на сеймах встигла протягти закони, за якими шляхетне майно не обкладалося податками, полегшувався рух сухопутними шляхами для вивозу продуктів господарювання і торгівля. Тому потяглися до Гданського довгі валки з лісом, волокном, медом, воском, а головне — хлібом. Хлібом, який тепер став не лише продуктом харчування, а й засобом збагачення магнатів, набуття ними благ, без яких неможливо почувати себе цивілізованою людиною. Золото потекло в кишені землевласників, змушуючи їх розширювати свою торгівлю і як наслідок цього — фільварки, які й виробляли продукцію для тієї самої торгівлі. Поступово панщина все більше посилювала тиск на селянство західної України. Землі, котрі споконвіку годували селян, поступово ставали власністю магнатів, а самі вони дивились на колись вільне селянство України як на своїх рабів. За таких умов переїзд на прикордонні землі був чи не єдиним виходом для багатьох із селян.

Тим часом відносини князівської влади Литви з кримським ханом, васалами якого були татарські князьки з прикордонних з Україною земель, залишали бажати кращого. Посилення конфронтації ординців з козаками дратувало хана, який все ще відчував себе господарем усіх колишніх земель Київської Русі. Відомо навіть, що наприкінці XV століття Литва, не вбачаючи можливості обороняти від татар землі, що їй належали, погоджувалась сплачувати з Київської, Подільської і Волинської землі хану данину, що не практикувалось у князівстві ще від часів князя Вітовта. Така поведінка кримського хана теж значною мірою допомогла в процесі становлення козацтва у Подніпров'ї. Урядовці прикордонних провінцій Литви і Польщі, маючи необхідність без допомоги центральної влади й на власний розсуд захищати доручені їм землі, почали самостійно організовувати оборону. Значною мірою така оборона формувалась саме з лугарів, степовиків і уходників, тобто козацтва. Кому ж ще доручити війну з татарами, як не людям, котрі вже багато років за власною ініціативою ведуть ту саму війну?

Спроби організації козацької міліції на берегах Дніпра спостерігались аж до часів, коли на історичній арені з'явився князь Дмитро Вишневецький, але почались значно раніше. Відомо, що наприкінці XV століття козаки вже неодноразово привертали до себе увагу князівської і королівської влади. Так, наприклад, за повідомленням кримського хана Менглі-Гірея Великому князю Московському Івану III, у жовтні 1494 року московське посольство на чолі з боярином Іваном Суботою, яке прямувало до волоського господаря Стефана, поблизу дніпровської переправи «из черкаського городка козаки потопили, все поймали, пеша остали». Очолював козацький загін, за повідомленням московського боярина, черкаський воєвода Богдан, який невдовзі зруйнував турецьку фортецю Очаків, як базу, створену османами для дій проти козаків. Київські та черкаські козаки були також причетними до багатьох сутичок з татарами у пониззі Дніпра взимку 1502–1503 років. Дещо пізніше, у 1524 році, король Польщі Сигізмунд I доручив правителям Великого князівства Литовського створення постійного козацького корпусу. Крім іншого, король зауважував, що він вже не вперше звертає свою увагу на козаків і їх можливе використання на службі у корони. І треба сказати, що Сигізмунд I планував дещо більше, аніж просто створити загін козацької міліції. У його плани входило формування двохтисячного загону (для порівняння, у кавалерійську хоругву польського війська входило 200–400 вояків). Козаки, котрі мали поступити на королівську службу, повинні були скласти гарнізони

кількох фортець по Дніпру і отримували за це королівське жалування. З незрозумілих причин цей задум короля так і не було виконано. Як і наступний, що його 1533 року подав на розгляд сейму черкаський староста Євстафій Дашкевич.

На кілька років пізніше, після численних скарг кримського хана на напади козаків, ситуація змінилась для козацтва на краще. Сигізмунд I, який на ремствування хана відповідав, що напади на татарські володіння викликані агресією проти українських земель князівства Литовського, ясно відчував, що загроза масштабної кампанії з боку татар проти Литви й Польщі стає все більш реальною. Вже у 1541 році, як свідчать документи тієї епохи, від Сигізмунда I в Подніпров'я прибув урядовець, якому було доручено створити реєстр козаків київських, черкаських і канівських, доручивши їх посиленому контролю з боку старост. Припускаємо все ж, що такий крок Сигізмунда I більше був спрямований на утримання козацтва від бойових дій проти татар, аніж на їх заохочення. Але наступник Сигізмунда I, король Сигізмунд II Август, вирішив дещо змінити попередній план свого батька — він не намагався перешкоджати діяльності козаків, натомість залучаючи їх на королівську службу. За дорученням короля коронний гетьман вербував загони козацтва саме для таких цілей, для яких колись хотів їх комплектувати Євстафій Дашкевич. Ці козаки отримували особливий статус. Вони не підкорялись владі старост, а безпосередньо перебували під владою призначеного сеймом «старшого й судді усіх низових козаків». Спочатку в козацькому загоні, котрий і став пізніше основою для реєстрового козацького війська, нараховувалось усього 300 козаків, і завданням, яке перед ними ставила влада, було стримування від свавільства решти козацтва. Але, як зазначає М. Грушевський, це були далеко не всі наявні козацькі сили, а з огляду на те, що влада змушена була надати козакам, записаним до реєстру, особливий статус, логічно припустити, що особливу юрисдикцію й підпорядкування спеціальному козацькому суду отримали й решта козаків Придніпров'я. Таким чином, пише Грушевський, це найперше козацьке військо, хоч і не виконало своєї функції по придушенню козацького свавілля, але воно зіграло немалу роль у формуванні козащини в майбутньому.

Так коротко можна описати появу козацтва на теренах України. Отже, ми бачимо, що до часу, коли в пониззі Дніпра з'явився князь Дмитро Вишневецький, процес створення нового суспільного класу під назвою козацтво, було майже завершено. Майбутньому козацькому гетьману залишилось лише закінчити формування військових підрозділів і заявити про себе на теренах Речі Посполитої, Московського князівства, Оттоманської Порти і Кримського ханства. Однак розцінювати Вишневецького як першого козацького ватажка було б помилкою. Дещо раніше, на початку XVI століття, на історичній арені з'явилися Євстафій Дашкевич, що його ми вже згадували раніше, а також Предслав Ляндскоронський. Доля обох воевод так чи інакше була пов'язана з козащиною, тому у деяких джерелах саме їх іменують першими козацькими гетьманами. Але, хоча відомо, що Дашкевич і Ляндскоронський, перебуваючи на чолі прикордонних старост, неодноразово організовували козацькі походи проти татар, їх навряд чи можна вважати гетьманами козацтва. Скоріше людьми, котрі на певному етапі своєї діяльності зверталися за допомогою до козаків, одночасно залишаючись королівськими службовцями. Все ж коротко зупинимось на цих особистостях.

Євстафій Дашкевич, троюрідний небіж Яна Ходкевича, одного з представників магнатства Великого князівства Литовського, народився на Житомирщині 1472 року. Відомо, що на початку XVI століття Дашкевич перебував на службі у московського Великого князя Івана III. Саме під час цієї служби Дашкевич брав участь у повстанні

Михайла Глинського 1508 року. Суть повстання полягала в тому, що Глинський, підтримуваний Московським князівством, мав намір відділити від Литви Україну та Білорусь. Після поразки повстанців у битві під Гомелем князь Глинський змушений був тікати до Москви, де й отримав від князя боярство, а разом з ним великі земельні маєтності. Дашкевичу ж не залишалось нічого іншого, як повернутися в Україну і поступити на службу до князя литовського. Вірогідно, Дашкевича за участь у повстанні не було покарано, позаяк дуже скоро ми бачимо його на посаді старости канівського, а вже з 1514 року він призначений і черкаським старостою.

Оборона південних кордонів Литовської держави від нападів кримських татар вимагала від старости багато зусиль, оскільки, як вже говорилося, великий князь не надто переймався наданням допомоги прикордонним старостам. Напевне, саме тому Дашкевич почав залучати до військових експедицій козаків. Уперше про це згадується на початку XVI століття. Дійшовши згоди з козацтвом, Дашкевич спільно з козаками організував два походи на землі Московського князівства. Перший з цих походів відбувся 1515 року і був спрямований на Сіверщину, а другий, 1521 року, — на Москву.

Відомо, що під час тих походів землі від Воронежа до Москви сильно постраждали від дій козаків і кримських татар, котрі теж приймали участь в походах. Після 1521 року, повідомляють історичні джерела, Євстафій Дашкевич попав у татарську неволю, але перебував там зовсім недовго. Вже у 1523 році він на чолі українських козаків вперше напав на Очаків і зруйнував його. Звідтам козаки на чолі з Дашкевичем пішли у Крим і спустошили там Гізлев, Карасубазар і Ак-Мечеть. Продовжувалась співпраця старости з козаками й надалі. Так, у 1528 році разом з Предславом Лянцкоронським і великим загоном козаків він знову атакував Очаків і там тричі розгромив татарські загани. У 1531 році саме під командуванням Євстафія Дашкевича козаки відбили напад на Черкаси, здійснений кримським ханом Саадат-Гіреєм. Неодноразово приймав Євстафій Дашкевич участь у битвах з татарами і після того, здобувши авторитет у козацькому середовищі. Помер він у 1536 році, залишивши по собі пам'ять оборонця кордонів України. Образ Дашкевича ми бачимо на відомій роботі видатного польського художника Яна Матейка. Створений уявою автора XIX століття, Дашкевич дивиться на нас крізь віки розумними ясними очима з-під високого чола й хутряної козацької шапки. Зодягнений у кольчугу і жупан, з мушкетом у руках, стародавній прикордонний староста чатує на ворога.

Рік народження іншого представника литовського прикордонного воїнства XVI століття, Предслава Лянцкоронського, невідомий. Однак з огляду на те, що він приймав участь у походах спільно з Євстафієм Дашкевичем, можемо припустити, що Лянцкоронський народився на початку останньої чверті XV століття. На історичній арені він з'явився 1506 року. Даних про його діяльність збереглося не надто багато. Але і цього достатньо, щоб підтвердити приналежність Лянцкоронського до одного з найвпливовіших українських можновладних родів. Батько його був сенатором сейму. Одружившись на доньці Костянтина Острозького, Лянцкоронський пов'язав себе родинними стосунками з сім'єю найвідомішого українського просвітителя свого часу. Крім того, він став свояком великого князя литовського Олександра I, що теж забезпечувало йому значний вплив у суспільстві. Визнання його як полководця прийшло до Предслава Лянцкоронського в 1512 році, під час війни Великого князівства Литовського з Кримським ханством. Будучи на посаді кам'янецького старости, Лянцкоронський зібрав під свої штандарти, окрім жовнірів і шляхти, значну кількість козаків. Разом з князем Костянтином Острозьким він став на чолі українсько-польського війська, яке завдало нищівної поразки кримській орді. Цей похід приніс

йому таке визнання, що, як пише Д. Яворницький, у Польщі та Литві Предслава Лянцкоронського почали шанувати як найліпшого полководця свого часу, «який багато подорожував різними країнами Європи та Азії, вивчив усі бойові прийоми кращих європейських та азіатських полководців». В майбутньому цю славу йому ще не раз вдавалося підтвердити новими блискучими перемогами.

Відомо, що 1516 року, в черговий раз об'єднавши під своєю командою великий загін козаків, Лянцкоронський форсував Дністер і попрямував на південь. Козаки сміливо проникли на територію, контрольовану турками, і в передмістях Акерману (нині місто Білгород–Дністровський Одеської області) вщент розбили з'єднані турецько–татарські війська, що спробували відстояти місто. І хоч до штурму самої фортеці Лянцкоронський не вдавався, козаки надовго залишили по собі згадки в Бессарабії. Вони захопили чимало трофеїв, полонених, великі табуни коней, череди рогатої худоби та овець. Зайве казати, що турки, які звикли вважати себе повновладними господарями Акерману, були вкрай розлючені таким вчинком козаків. Швидкими темпами було зібране військо, котре мало на меті наздогнати козаків, помотатися за поразку і повернути награбоване. Наздогнати Лянцкоронського туркам вдалося біля озера Овидів, що знаходиться поблизу Очакова. Переобтяженому здобиччю козацькому загону важко було протистояти турецькій і татарській кінноті. За логікою, козаки мали б покинути всі трофеї і рятуватися відходом. Саме на це й розраховували турецькі й татарські командири. Але вони помилилися у своїх розрахунках. Лянцкоронський захистив свої сотні рухомим табором з возів і зустрів ворога мушкетним та артилерійським вогнем з–поза укріплень імпровізованої фортеці. Така тактика бою, здавна відома козакам, давала їм можливість, як стверджує Д. Яворницький, витримувати напади війська, котре вдесьтеро переважало у кількості. За кілька днів напруженого бою козаки одержали чергову перемогу. Тож як не прикро було турецьким і татарським воєначальникам повертатися ні з чим, вони мусили дати козакам піти зі своїх земель переможцями.

Наступна велика козацька експедиція під керівництвом Предслава Лянцкоронського відбулася 1528 року. Цього разу, як вже було зазначено вище, Лянцкоронський діяв спільно з черкаським старостою Євстафієм Дашкевичем. Кількатисячний козацький корпус тоді дійшов до Очакова і став табором під мурами очаківської фортеці, розіславши краєм загопи здобичників. Під Очаковом військо Лянцкоронського і Дашкевича витримало кілька атак турецької армії, але з честю довело свою спроможність протистояти атакам бюлюків^[2] турецьких аскерів^[3] і татарської кавалерії. З великою здобиччю козаки повернулися від Очакова в Україну. Беззаперечне панування Османської імперії в Таврії й Бессарабії захиталось досить відчутно.

Попри всі одержані перемоги Лянцкоронського і Дашкевича, як ми бачимо, навряд чи можна повною мірою вважати козацькими гетьманами. Скоріше, як ми й наголошували, вони були лише прикордонними старостами, котрі періодично використовували козаків для своїх цілей, тобто дій, спрямованих проти турецько–татарської експансії. Однак беззаперечне одне — саме від того часу, коли діяли ці два полководця, козацтво вперше заявило про себе вже не як «селяни з рушницями на плечі і шаблями при боці», що вимушені захищатися від нападників під час роботи у полі. Тепер це вже була потужна військова сила, спроможна організовано діяти на ворожій території. Дмитро Вишневецький, який почав діяти з середини XVI століття, мав можливість зібрати під своїми знаменами перевірене у справі, досвідчене козацьке військо, що й здійснив без зайвих роздумів і зволікань. І, забігаючи наперед, скажемо,

що здійснив так, як і личить талановитому полководцю. Походи, у яких він виступав на чолі козацтва, відкрили князя славою, яка не дозволяє потомкам забути його донині, після чотирьох з половиною століть, що пройшли від смерті князя.

Однак перед тим, як перейти до опису походів князя Вишневецького і оповіді про його коротке, але надзвичайно яскраве життя, хотілось би зупинитися на більш детальному аналізі становища Османської імперії і Кримського ханства в XVI столітті. Це дасть нам змогу зрозуміти, з яким ворогом Дмитру Вишневецькому довелося зіткнутися і вступити у нерівну боротьбу, маючи під своїм командуванням козаків.

Османська імперія і Кримське ханство у XVI сторіччі

Влада турецького султана у час, коли Османська імперія переживала період свого найбільшого розквіту, розповсюджувалась на три континенти — Європу, Азію та Африку. Імперія охопила Анатолію, Балкани, Східне Середземномор'я, Ірак, більшу частину Аравії, майже всю Північну Африку (крім Марокко), й невпинно збільшувалась, справою доводячи теорію, згідно з якою імперія повинна невпинно зростати, якщо вона не бажає розпастися. Султани Османської Порти (так османи пихато називали свою державу) увесь час поглядали як на захід, так і на схід, виношуючи плани поглинання все нових і нових територій. До середини XVI століття імперія Османів досягла апогею своєї могутності.

Оттоманська Порта (ще одна назва Османської імперії) включала у себе двадцять один вілаєт^[4]. Вілаєти складались з двохсот п'ятдесяти санджаків (повітів). Кількість населення імперії сягнула 25–35 мільйонів, які проживали на шести мільйонах квадратних кілометрів території. Тільки в Стамбулі в XVI столітті налічувалось близько 500 тисяч мешканців. Податкові надходження імперії становили 550 мільйонів акче^[5] на рік (не враховуючи військової здобич, що надходила до казни завдяки постійним війнам), а османське військо мало у своєму складі 300 гармат і 400 бойових кораблів. Окрім яничар і загонів, що їх поставляли султану правителі областей, до нього входили десятки тисяч так званих баши-бузуків (люмпенів-добровольців із «невірних», тобто християн), турецьке народне ополчення, а також армії султанських васалів — кримського хана й алжирських піратів.

Завоювання османів теж вражали. У 1453 році під ударами турків упав Константинополь, зупиняючи відлік часу, що його історія виділила на долю Візантійської імперії. Місто, що бачило ще римських імператорів, перетворилось на столицю Османської Порти й отримало назву Стамбул. У 1459 році турками була завойована вся Сербія (окрім Белграда, узятого тільки в 1521 році). Сербія повторила сумну участь Візантійської імперії й була перетворена в османський вілаєт. У 1460 році турки окупували Афінське герцогство, а слідом за ним майже всю Грецію, за винятком деяких приморських міст, що залишилися під владою Венеції. У 1462 році під ударами османської армії впали острів Лесбос і Валахія, в 1463 році — Боснія. Останнім придбанням імператора Селіма I став Алжир, який в 1516 році захопили алжирські пірати, а в 1518 році їхній ватажок, грізний Хайреддін Барбаросса, визнав себе

османським васалом. За це Селім I призначив його своїм бейлербеєм в Алжирі.

Періодом розквіту Османської імперії вважається час від взяття турками Константинополя у 1453 році до двадцятих років XVII століття. Тобто життя князя Дмитра Вишневецького припало на період найбільшої могутності османів. І якщо на початку XV століття армія османів являла собою орду кількістю у 40–50 тисяч вояків, то в середині XVI століття, як ми бачимо, це вже було добре озброєне й навчене чверть-мільйонне військо. Таке зростання чисельності турецької армії пояснити досить легко. Справа в тому, що османи досить успішно асимілювали завойовані раніше народності: тюркські племена Анатолії, греків, слов'ян. З середовища останніх турецькими вояками ставали всі, хто погоджувався пожертвувати християнською вірою заради придбання привілейованого стану. А таких, за свідченнями сучасників, було чимало. Балканські народи повинні були платити податок не тільки грошима, але і дітьми, з яких після навернення в іслам виховували яничар^[6] — особисту султанську гвардію. На завойованих турками землях батьки часто самі добровільно віддавали своїх дітей турецьким чиновникам, оскільки при дворі падишаха раби (а яничари, як і решта державних службовців Османської імперії, вважалися рабами султана) досягали іноді дуже високого положення. Походження від християнських батьків анітрохи не заважало кар'єрі. Яничари перебували на повному державному утриманні, корилися тільки султанові, мали свій суд, жили в казармах і не одружувалися. Вони останніми вступали в бій, першими ділили здобич, а в разі перемоги їм для розваг передавали на поталу найкращих полонянок. Це була грізна сила, чудово навчена й добре оснащена вогнепальною зброєю. Хоча більшість дослідників визнають, що військова тактика турецьких вояків поступалась європейській тактиці ведення бою, чисельна перевага турків майже завжди вирішувала результат битви на їхню користь.

Царювання Сулеймана I (1520–1566 роки) являло собою період найбільшої військово-територіальної турецької експансії. Першою жертвою султана стала Угорщина — старий ворог османів: у 1521 р. після завзятої баталії угрів вибили з Белграда. Наступний рік ознаменувався грандіозною десантною операцією, в якій брав участь турецький флот, що складався з 400 кораблів і 200 тисяч війська. Турки здобули під час цієї операції острів Родос, яким на той час володіли лицарі Мальтійського ордену — іоанніти. Останні билися відчайдушно. Під час бойовища турки втратили, за різними даними, від 50 до 90 тисяч бійців убитими. Все ж довго протистояти воякам султана госпітальєри, як ще називали іоаннітів, не змогли. У грудні 1522 року фортеця на Родосі впала, а всіх лицарів, що залишалися живими, турки стратили.

Найамбітнішим проектом османських імператорів в Європі стала облога Відня, яка відбулася в вересні-жовтні 1529 року. Тоді атаки двадцятитисячної турецької армії, озброєної трьома сотнями гармат, довелось відбивати двадцятитисячному гарнізону Відня. І хоч султан будь-що намагався взяти Відень, доводячи Габсбургам власну силу, під стінами австрійської столиці на нього очікувало цілковите розчарування. Міцні мури, героїзм захисників і холодні осінні дощі перешкодили туркам захопити місто. Втративши 40 тисяч убитими, вояки султана відступили, полонивши при відході десять тисяч християн.

І надалі Сулейман I не полишав спроб поширити сферу свого впливу у Європі, але слід сказати, що османська експансія поступово пішла на спад. Хоча припускати, що рівень безпеки від неї для польсько-литовської держави й України зменшився, було б невірним, що турки й доводили неодноразово. Попереду ще було спорудження фортець у нижній течії Дніпра, козацькі морські походи і знаменита Хотинська битва.

Назву Кримського ханства носила феодальна держава, яка в період з початку XV і до кінця XVIII сторіччя розташовувалась в Криму, а також охоплювала своїми кордонами степову зону від нижньої течії Дону до гирла Дністра. В 1475 році, під час походу османів на Крим, коли султаном Мехмедом II були завойовані генуезькі колонії Північного Причорномор'я, кримська правляча династія в особі Менглі-Гірея визнала васальну залежність від османського султана. В наступні роки вплив Оттоманської Порти на внутрішні справи Кримського ханства підсилювався, час від часу все ж викликаючи протидію кримських ханів.

Кримський хан мав двох офіційних заступників, які здійснювали контроль над східною та західною половинами держави. Вони іменувались калга та нуреддин і обирались з-поміж молодших родичів хана й наступників ханського трону. Влада хана не була абсолютною і обмежувалась радою беїв — старійшин кількох знатних родів, які у своїх володіннях мали право чинити суд і збирати податки. Судова система ханства будувалась за релігійним принципом: місцеві судді нижчого рангу (каді) та столичні судді вищого рівня (каді-аскери) підпорядковувалися муфтієві — голові мусульманської спільноти Криму. Муфтії був непідзвітний хану та підпорядковувався безпосередньо турецькому султанові.

Під час частих війн з Річчю Посполитою та Московським царством кримські війська захоплювали багато полонених, яких продавали на невольницьких ринках до Туреччини, країн Аравії й Північної Африки. Саме ці дії підлеглих кримського хана й викликали активну протидію козаків. А якщо до війн, що їх вів кримський хан, додати численні походи в Україну та Польщу за здобиччю, котрі здійснювались татарськими мурзами, стає зрозумілим, що поява на кордоні людей, подібних до Дмитра Вишневецького, була неминучою. Цікаво буде розглянути тактику, що її застосовували кримські людологи, коли здійснювали свої грабіжницькі рейди землями України.

Згідно з дослідженнями Д. Яворницького, орда, котра налічувала від кількох тисяч до кількох десятків тисяч вершників, намагаючись не викрити себе передчасно, підходила до кордонів польсько-литовської держави. Там ординці, переховуючись, кілька днів відпочивали і відгодовували коней, після чого переходили кордон і швидко заглиблювались в Україну на кількасот кілометрів. Під час цієї навали ординці не зупинялись і не вступали в бій з противником, намагаючись оминати фортеці з сильними залагами. Кожен з татар вів з собою кілька коней, що й давало можливість орді пересуватись з максимальною швидкістю — вояки не мали необхідності зупинятись і давати коням перепочити, а просто на ходу перестрибували з одного на іншого. Таким чином орда іноді досягала Галичини, Волині й навіть польської столиці. Далі починалося безпосередньо здобування ясиру, тобто невольників, яких пізніше татари продавали на невольницьких ринках Криму. Цей процес був простим, доволі ефективним і вельми жорстоким. Орда, котра пересувалась, розтягнувшись на кілька десятків кілометрів, ділилася на дві частини. Одна частина ординців залишалася охороняти обоз і рухалась у попередньому напрямку. Інша формувала два крила праворуч і ліворуч від обозу. Такими імпровізованими крилами ординці намагались охопити якнайбільшу відстань у кожен з боків від табору. Ці крила й ставали чималою бідою для будь-якого селища, череди худоби або просто подорожнього, котрому довелося трапитися на шляху у татар. Кримці були безжалісними. Все, що могло згодитися, грабувалося, навіть убогий селянський одяг, посуд та пожитки. Вся людність, котра могла самостійно пересуватися, йшла у полон. Долю старих, немічних й малих, котрі були не в змозі здолати дорогу у Крим до неволі, було наперед вирішено — їх безжально убивали. За татарами лишалися лише попіл згарищ та трупи. Вбивали

навіть свиней, гребуючи, згідно з мусульманськими традиціями, брати цих тварин у здобич. Проїшовши таким чином відстань у кілька десятків верст, ординці, що утворювали крила похідної колони, поверталися до табору, замінюючи тих, котрі охороняли обоз. Все повторювалося знову. Такі «відвідини» Україна, Білорусь і Польща переживали мало не щороку. І кожного разу після татар залишались велетенські простори землі, перетвореної на пустку. Ниви, котрі нещодавно оброблялись дбайливими руками хліборобів, заростали й перетворювались на дику місцину. Цілі райони польсько-литовської держави майже повністю спустошувались.

Отже, як бачимо, загроза з боку Османської імперії і Кримського ханства для України і Великого князівства Литовського, у склад якого вона тоді входила, була дуже великою. Тож людям, подібним до Дмитра Вишневецького, була вготована доля борців за свободу і збереження самої можливості залишатися вільними людьми.

Перші походи Вишневецького

Співпраця з Бернардом Претвичем

«За кілька років до появи перших згадок про князя Вишневецького, особливо відзначився у справі захисту кордонів князівства Литовського від нашествия зі сходу барський староста на ім'я Бернард Претвич, якого деякі історичні джерела, як перед тим Лянцкоронського й Дашкевича, називають козацьким гетьманом.

Народився Бернард Претвич в Сілезії. Він походив, швидше за все, з ополячених німців, але на відміну від німців, які були у більшості протестантами, сповідував католицьку віру. Гербом шляхетського роду Претвичів був герб Вчеле, який мав вигляд шахового поля із золотими і срібними квадратами. Цікаво, що цей герб відомий польський письменник Генрік Сенкевич, якого ми пам'ятаємо як автора безсмертного твору «Вогнем і мечем», зробив власністю одного з найкolorитніших персонажів своєї трилогії — Яна Заглоби. Військова кар'єра Бернарда Претвича розпочалася при дворі тієї самої польської королеви Бони Сфорци, з якою пізніше судився Дмитро Вишневецький. На службу до королеви Претвич поступив, вірогідно, у двадцятих роках XVI століття. Але служба при королівському дворі у Кракові не надто сподобалась молодому шляхтичу. Усього через кілька років він переїхав до столиці на сповнене небезпек прикордонне життя. У 1537 році Бернард Претвич у чині ротмістра почав службу на Поділлі командиром загону легкої кінноти. Його прямим начальником був воєвода белзький Микола Сенявський, який згодом став великим коронним гетьманом Речі Посполитої. Розповідаючи на сеймі 1550 року про свої дії по захисту кордону від татар, Претвич відзначав, що у числі тих, хто допомагав йому у походах, був князь Дмитро Вишневецький. У своїх записках Претвич згадує усіх своїх соратників: крім князів Вишневецького і Пронського, він пише про Богуслава Корецького і Федора Сангушка. «Коли вони з'явилися і почали управлятися при воєводі белзькому в лицарській службі, тоді почали заростати шляхи і тим малим ватагам (татарським. — Ю. С.) у землі королівській, особливо білгородським і очаківським, які в ті часи найбільшої шкоди завдавали, незважаючи на мир короля з турецьким султаном, а тепер їм покладено край зусиллями воєводи белзького та нас, слуг королівських». Відомо також, що протягом 1548–1549 років князь Дмитро Вишневецький з іншими своїми соратниками декілька разів чинив напади на Очаківський замок, що перебував під юрисдикцією Оттоманської Порти. З приводу цих нападів султан Османської імперії

Сулейман I Пишний скаржився польському королю Сигізмунду Августу у так званих «Реєстрах кривд». В них читаємо: в період з 8 червня 1548–го до 6 грудня 1549 року литовські люди безперервно непокоїли залогу Очаківського замку. Прізвище Вишневецького неодноразово фігурувало в цьому султанському реєстрі. Вказується, що в одній з таких експедицій князь Вишневецький перебував зі «старостою брацлавським князем Богушем Корецьким, старостою барським Бернардом Претвичем, синами гетьмана Миколи Сенявського Ярошем і Миколою».

Визначною сторінкою життя Бернарда Претвича стало протистояння п'ятитисячному молдавському війську, посланому турками 1550 року в Україну. Військо молдавського господаря, змушене виконувати накази турецького султана (бо Молдова знаходилася під протекторатом Османської імперії), зробило спробу оволодіти прикордонними староствами Великого князівства Литовського. Крім наказу Сулеймана I, у молдаван були ще й власні причини для агресії: тамтешнє населення, невдоволене турецьким ярмом, масово переселялося в Барське староство. Тоді Бернарду Претвичу вдалося організувати ефективну оборону Бара, і загарбники відступили, обмежившись руйнуванням кількох сіл. З огляду на те, що про допомогу, надану йому Вишневецьким, Претвич розповідав на сеймі у тому ж таки 1550 році, можемо здогадуватись, що у битві з молдавським військом князь Дмитро Вишневецький приймав особисту участь.

Вже тоді, коли про молодого князя згадує Бернард Претвич, можемо бачити, що Дмитро Вишневецький виявив себе непересічною натурою, головними рисами якої були бажання здобути лицарської слави й здатність вступати до бою з ворогом за будь-яких обставин. Можливо, саме тому, зіткнувшись із козацькою вольницею, князь, як ніде раніше, відчув себе у близькому по духу середовищі. Водночас особиста хоробрість князя, його авантюрна вдача й талант полководця припали до душі козакам, і вони, від природи не визнаючи над собою будь-якої влади, були згодні йти за Вишневецьким до бою, підтримуючи усі його замисли. І Вишневецький завжди високо цінував довіру козаків. Як ми бачимо, на посаді канівського й черкаського старости він більшою мірою покладався саме на козаків, розпочинаючи боротьбу з турками й татарами. А до тієї боротьби, окрім статусу прикордонного старости, князя підштовхували ще й особисті мотиви: сім'я двоюрідного брата князя, Федора Вишневецького, 1549 року потрапила в турецький полон. Про цей прикрий випадок повідомляє в своїй хроніці Мартин Бельський: «Того року татари в кінці вересня в руських землях великі шкоди вчинили. Замок у Перемирку облягли, в якому князь Вишневецький (Федір. — Ю. С.), утриматися не зміг, піддався з дружиною татарам. А коли він із замку вийшов, залишок людей його ще мужньо боронився перед татарами, але татари, приступ учинивши, замочок спалили і всіх у неволю забрали». Про цей же випадок повідомляв у своїй депеші царю московський посол у князівстві Литовському Федір Безобразов, коли описував збитки, завдані Великому князівству Литовському від нападу татар.

Очевидно, Дмитро Вишневецький важко переживав нещастя в родині й усіма силами намагався помститися підданим турецького султана і кримського хана за вчинене з родиною брата. У турецьких скаргах, які не втомлювались слати зі Стамбула до двору короля Сигізмунда Августа, ім'я Дмитра Вишневецького згадується ще кілька разів. Так, наприклад, на початку 1552 року зустрічаємо відомості, що козацькою ватагою під командою князя Вишневецького у підлеглих хану татар забрано на 6745 акче овець, а також 196 коней і 245 волів. Крім того, є згадки про постійні сутички з залогами татарських міст у Причорномор'ї, в яких приймали участь українські козаки й князь Вишневецький.

Тож, виходячи з цих згадок, з великою долею вірогідності можемо заявити, що на початку п'ятдесятих років XVI століття Дмитро Іванович Вишневецький виступив на історичну арену не просто як магнат або староста на королівській службі, а став козацьким ватажком, гуртуючи навколо себе колишніх уходників, а нині нову силу, котра все голосніше заявляла про себе. Саме з цієї пори Вишневецький переступив межі королівської служби й став поводитися уособлено. Очоливши козацтво, він міг сам обирати, якому з володарів буде служити або у союзі з ким воювати проти спільних ворогів. Від тієї пори разом з князем Вишневецьким козацтво теж набирає тих рис, що поглибились у майбутньому і призвели до появи Гетьманщини, а саме: здатність вести власну політичну лінію, позиціонуючи себе якщо й не окремим державним утворенням, то, безумовно, самостійною військовою силою. Коли князь Вишневецький повною мірою відчув такий стан речей, він почав діяти. Відтоді його цілком справедливо можна було називати козацьким гетьманом. Він розпочав власну, повну амбіцій політичну гру, спрямовану на створення на базі українського козацтва чогось значно більшого, аніж розрізнені військові підрозділи. І першим кроком у цій грі були переговори з Туреччиною. Для їх проведення князь Вишневецький виїхав до Стамбула на чолі козацького посольства.

Поїздка до Туреччини

Повернення до Литви

і поновлення на королівській службі

Рік 1553-й був позначений для Дмитра Вишневецького досить значними подіями. Це був рік зламу, коли він, після багаторічного протистояння васалам турецького султана, раптом обернув свій погляд саме на Стамбул, де й почав шукати підтримки для себе й українського козацтва. Чому саме так все відбувалося, ми не знаємо, але можемо припустити, що об'єктивні причини для такого рішення у Вишневецького були. Підтвердженням такої думки може служити те, що перед від'їздом князя до Туреччини король Сигізмунд Август висловлював князю Литовському, Радзивілу Чорному, побоювання щодо Вишневецького. Король, ймовірно, хвилювався, аби князь не перейшов на службу до турків, «полишивши їм прикордонні землі, доручені його охороні». Можливо, набув свого логічного продовження конфлікт князя Вишневецького з королем «за кривду, заподіяну селянам, що належали королеві Боні»? Точної відповіді на це питання історична наука нам не дає, але конфлікт Вишневецького з владою польсько-литовської держави був очевидним, він привів князя у табір тих, з ким воював Вишневецький усе попереднє життя.

Отже, побоювання короля Сигізмунда Августа виявилися не марними. Невдовзі князь Радзивілл пише у листі до короля, що Вишневецький «з усією своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав біля себе, з'їхав до турків виславши наперед козацьку роту, а потім і сам зі своїми козаками потягнувся до Туреччини». З цього повідомлення можемо довідатись, що перед тим, як князь Вишневецький вирушив до Туреччини, він провів певну дипломатичну роботу, позаяк їхав не сам, а з усім своїм військом. Першим етапом був від'їзд до султана ймовірних послів князя в супроводі

«козацької роти», другим — візит самого князя. Що стосується кількості козаків, котрі були тоді у розпорядженні Вишневецького, точних даних ми не маємо. Проте, проаналізувавши повідомлення князя Радзивілла королю, можемо сказати, що вони не були надто значними. Якщо мова йде про дві роти (одна попереду, друга на чолі з самим Вишневецьким. — Ю. С.), то є сенс стверджувати, що загальна кількість козаків при князеві не перевищувала чотирьохсот шабель. Втім, згадку Радзивілла про дві роти козаків можемо віднести до його особливостей стилю або неточності перекладу.

Треба зазначити, що архівні документи нічого не повідомляють про подробиці перебування князя Вишневецького у турків. Не зовсім ясні й цілі поїздки. У Д. Яворницького зустрічаємо твердження, що Вишневецький як незалежний володар мав на меті домовитися з султаном про османську протекцію, на зразок тієї, що вже мали на той період Волощина, Молдова і Трансільванія. На користь такої версії свідчить поведінка Сигізмунда Августа: побоюючись, що Вишневецький наведе в Україну турків, Сигізмунд Август знову звертається до Радзивілла: «Як би того князя до себе мати і яким способом?» Очевидно, здібності Вишневецького як полководця, а також його авторитет серед козаків примушували короля якнайпильніше придивлятися до дій Вишневецького і навіть прощати тому значні свавільства. Але, мусимо зазначити, що з цим твердженням Яворницького не погоджуються багато сучасних науковців. Принаймні жодних документальних підтверджень щодо намірів князя Вишневецького отримати для України протекцію Османської імперії ми не маємо.

Вартим подиву був і прийом, який вчинив козацькому гетьману султан Сулейман I. Відомо, що князь Вишневецький у Стамбулі був прийнятий надзвичайно пишно. Він отримав дарунки султана і його особисту прихильність. Після подій 1548–1552 років, коли ім'я Вишневецького раз у раз згадувалось у султанських «Реєстрах кривд», на таку зустріч навряд чи можна було розраховувати. Однак султан повів себе саме так, з чого можемо зробити припущення, що вже тоді у Стамбулі розуміли ту вагу, яку мали козаки на прикордонних Кримському ханству землях. Адже дипломатія, попри усю свою хитрість, має просту й чітку будову: з тобою будуть розмовляти лише тоді, коли ти маєш за собою силу. В іншому випадку тобі будуть просто наказувати.

В Стамбулі Дмитро Вишневецький пробув близько півроку, після чого повернувся в Україну. Не менш цікавим, аніж прийом у султана Сулеймана I, є ставлення короля Сигізмунда Августа до магната, котрий нещодавно, не порадившись з королем, вів прямі переговори з ворогом Польщі й Литви.

І хоч з королівських листів Радзивілла Чорному ми бачимо, що король був дуже схвильований вчинком Вишневецького, по приїзді князя на батьківщину жодних репресій з боку влади проти нього вчинено не було. Навпаки, король прийняв Вишневецького одразу після повернення з Туреччини на початку 1554 року і 4 березня в Каменні (неподалік Любліна) князь склав урочисту присягу королю у товаристві його друга і соратника, воєводи Миколи Сенявського. Того ж року Вишневецькому було повернуто уряди черкаського й канівського старост, на яких князь перебував раніше. У більш пізньому листі до кримського хана Сигізмунд Август написав про цю подію так: «Нам было тоє с подивеньем, же он без наше воли там ехал, а так ласкове принят и цело вышол до панства нашего. С тоє причини разумели есмо, же большей будет схилен людем вашим и не допустит козаком шкоди чинити улусом и чабаном цесара его милости турецкого, познавши ласку и жалованье, и про то поручили есьмо ему сторожу польную».

І знову Вишневецький взявся за прикордонну службу, як і раніше оберігаючи

креси держави від нашестя кочовиків і ватаг грабіжників, що турбували своїми набігами Канівські й Черкаські землі. Проте тепер, окрім прикордонної служби, за наказом короля Вишневецькому доручалась ще одна надзвичайно важлива справа, котра збереже за князем пам'ять першого засновника Запорозької Січі.

Перші згадки про Запорозьку Січ Спорудження Дмитром Вишневецьким фортеці на острові Хортиця

Перші згадки про фортеці, споруджені за Дніпровими порогами, сягають своїм корінням у сиву давнину і більшість цих згадок стосується саме острова Хортиця. Це найбільший острів на Дніпрі, що лежить у його нижній течії. У наш час Хортиця знаходиться у межах міста Запоріжжя й притягує до себе погляди кожного, кому небайдужа історія козаччини. Саме на цьому острові розташовано музей історії Запорозької Січі.

Хортиця витягнулась посередині Дніпрового річища більш ніж на дванадцять кілометрів. Середня ширина острова становить близько двох кілометрів. Рельєф Хортиці переважно скелястий. Висота острова від рівня ріки в північній частині досягає тридцяти метрів. Острів утворений з архейських гранітів віком понад два мільярди років. З давніх часів Хортиця захоплювала мандрівників своєю величчю і красою. І не тільки красою. Величні береги острова ставали притулком для подорожніх, котрі долали шлях «з варяг у греки». Тут мандрівники мали змогу відпочити і були захищені від несподіваного нападу і грабунку. Поряд з Хортицею знаходиться менший острів, який носить назву Мала Хортиця.

Ще в IX столітті на півдні острова виникло неукріплене містечко, назване колишнім директором музею «Хортиця», географом і археологом Арнольдом Сокульським «Протолче». Засноване селище було, скоріш за все, слов'янами, котрі здавна мешкали у цих краях. Поселення лежало біля стародавньої переправи через Дніпро, яка носила назву Протолчий брід. Жили на місці стародавнього селища люди й у X–XIV століттях. Місце розташування острова дозволяло його жителям вести активну торгівлю з численними караванами, котрі подорожували Дніпром з Чорного моря у скандинавські країни і навпаки. Про торговельну активність населення можуть свідчити виявлені тут арабські та інші монети.

Візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний згадує в середині X сторіччя Хортицю у своєму творі «De administrando imperio» як острів Святого Григорія. Відтоді й бере початок більш досліджений період історії славетного острова, який у наш час став синонімом козацької звитяги. Згідно з легендою, саме на острові Хортиця у 972 році, повертаючись із походу на Константинополь, загинув у битві з печенігами київський князь Святослав Ігоревич. Неодноразово згадувалась Хортиця у літописах часів Київської Русі й після Святослава.

У XVI столітті пониззя Дніпра й безпосередньо Хортиця знову стали відігравати

значну роль в житті півдня України, цього разу саме з причини зростання авторитету козацтва на межі татарських земель. Закріпитись на цьому зручно розташованому острові у нижній течії Дніпра було дуже важливим для оборони рубежів України. І це добре розумів польський король Сигізмунд Август. Саме тому одразу після повернення князя Дмитра Вишневецького з Туреччини, король наказує йому, окрім прийняття старостинського уряду у Каневі й Черкасах, побудувати на Хортиці фортецю, котра б забезпечувала середнє Подніпров'я від нападів татар.

Власне, у наш час точиться немало суперечок з приводу того, чи першим Дмитро Вишневецький побудував фортецю на Хортиці, чи до його прибуття тут вже перебували запорозькі козаки. Історики більш раннього періоду, такі як Д. Яворницький, висловлюють думку, що саме князь Вишневецький, починаючи чергову війну проти татар, першим спустився нижче Дніпрових порогів, прийшов з козаками на Хортицю і побудував там фортецю, чи так званий «городок». Власне, фортеця була побудована не на самому острові Хортиця, а на розташованому поряд острівці Мала Хортиця. Зараз цей острів, очевидно на честь Дмитра Вишневецького, носить назву Байда. Свої докази Д. Яворницький будує на свідченнях польського хроніста Мартина Бельського, посла німецького імператора Рудольфа II Ерїха Лясоти, а також французького інженера-картографа Гійома Лавассера де Боплана. Наприклад, у записках Ерїха Лясоти згадується: «липня 4 дня пройшли ми повз дві річки, що іменуються Московками, і попрямували нижче, до Малої Хортиці; тут стояв замок, побудований близько тридцяти років тому Вишневецьким і зруйнований турками й татарами». Але, на жаль, ні один з цих дослідників у своїх записках не вказує точного місця розташування Січі на острові. Не згадується і не заперечується у працях двох вищезгаданих вчених і можливість того, що козацька фортеця була тут ще до приходу князя Вишневецького. Справа в тому, що вони відвідували острів вже в той час, коли обставини змусили козаків перенести свій адміністративний і політичний центр нижче за течією Дніпра. Тож як докази започаткування козацької фортеці саме Дмитром Вишневецьким свідчення Лясоти й Боплана навряд чи можуть бути прийнятними. Висунуте Д. Яворницьким припущення щодо першості князя Вишневецького у започаткуванні козацької цитаделі на Хортиці цілком і повністю тримається лише на «Хроніці Мартина Бельського».

Згідно з думкою більш пізніх дослідників, козаки Вишневецького заснували фортецю на Малій Хортиці лише з дозволу запорожців, котрі розташувалися тут задовго до приходу Вишневецького. На підтвердження своєї теорії ці науковці наводять такі аргументи, як недоцільність з стратегічних міркувань зведення укріплень на Малій Хортиці, що б дало ворогам, у разі нападу, безперешкодно висаджуватись на південній частині острова. Окрім того, як доказ більш ранньої присутності козаків на Хортиці, можуть бути використані результати археологічних розкопок^[7], проведених у 1978–1980 роках працівниками історико-культурного заповідника «Запорозька Січ». Спираючись на ці результати, науковці стверджують, що дослідження виявило на території острова кілька напівземлянок. Є припущення, що ці напівземлянки були прообразами козацьких куренів. Встановлено, що будівлі перебували на одному і тому ж місці протягом декількох століть. Вони мали характер постійних осель, в яких чітко простежуються залишки печей, господарських ям тощо. Поблизу розкопаних напівземлянок були знайдені осколки кераміки, наконечники стріл, ножі, замки, ключі, леміш плуга. Знахідки належать до різних століть. Найбільш пізні з них датуються XII–XIV століттями. І хоч залишків фортифікаційних споруд археологами знайдено не було, результати розкопок наштотують на думку про існування укріплених поселень на Хортиці на самому початку формування козацтва. Адже в той неспокійний час жити й

господарювати в пониззі Дніпра, не маючи для прикриття укріпленого у військовому відношенні житла, було просто неможливо. А відсутність слідів фортифікації легко пояснити примітивністю стародавніх укріплень і тим, що побудовані вони були, скоріш за все, з дерева, якого на Хортиці вдосталь.

Все ж, намагаючись бути точним, можемо зазначити, що більш-менш аргументовані джерела називають першим козацьким укріпленням на Хортиці саме побудовану Вишневецьким фортецю. Відомо, що цитадель мала потужні стіни з декількома захисними вежами, була обкопана глибоким ровом. Гарнізон її складала 300 «козаків, бояр і служебників». І хоч це була ще не у повному розумінні козацька січ з власним самоврядуванням, старшиною і військовою організацією, потрібно відзначити, що саме Дмитрові Вишневецькому Запорозьке військо завдячує своїм пізнішим розвитком. Саме з Вишневецьким козаки прийшли на Хортицю, щоб започаткувати свою власну республіку, котрій судилося проіснувати на Запорожжі до кінця XVIII століття. Як справедливо зауважив історик М. Ф. Владимирський-Буданов, Хортицька фортеця стала гніздом «низової вольниці, которая послужила потом зерном будущей Сечи». Цілковито припустимим є також твердження М. С. Грушевського, який у статті, присвяченій історичним заслугам Дмитра Вишневецького, назвав князя «духовним батьком огнища нової української плебейської республіки». Любомир Винар теж вважає замок на Хортицькому острові «першим прототипом козацької Січі, в якій розвивалося військо й господарське життя запорожців». Звідси логічним буде припустити, що Хортицький замок, побудований князем Вишневецьким, був не просто першим з відомих укріплених міст в Запорожжі, він став своєрідним прототипом козацької фортеці, яка, утвердившись на острові Томаківка в 60–70-х роках XVI століття, дістала назву Запорозької Січі.

Проіснувала побудована Вишневецьким фортеця недовго. Якщо у згадках за 1554 рік ми знаходимо лише твердження про наказ Сигізмунда II Августа побудувати на острові Хортиця «городок», то вже в 1557 році хроністи зазначають, що фортеця була зруйнована татарами під час одного з набігів. Але ще до цього Дмитро Вишневецький певною мірою втратив інтерес до фортеці на Хортиці. Він сконцентрував свої зусилля на досягненні союзу з Московським царством, котре розглядав як союзника у боротьбі проти татар. Вишневецьким і козаками проводилась підготовка походу проти Кримського ханства, що мав відбутися спільно з підданими московського царя.

Боротьба Московської держави з татарами

Передумови союзу Дмитра Вишневецького

та Івана Грозного

Не тільки прикордонні староства польсько-литовської держави потерпали від татар і мусили вести з ними запеклу боротьбу. Позбутися загрози збоку Кримського ханства було й на руку московському царю, землі якого не менше аніж Україна страждали від татарських набігів. І спроби довести кримському хану, що йому варто зменшити свою агресію, робились у Москві неодноразово, особливо починаючи від сорокових років XVI сторіччя. На ту пору трон Московської держави посідав Іван IV

Грозний, окрім іншого, відомий боротьбою з татарами, яку вів протягом майже усього свого життя.

У першій половині XVI століття, переважно в роки правління ханів з кримського роду Гіреїв, держава-побратим Кримського ханства — Казанське ханство — вела постійні війни з Московським князівством. Всього казанські хани здійснили близько сорока походів на московські землі. В основному від дій казанських татар страждали околиці Нижнього Новгорода, В'ятки, Владимира, Костроми, Галича, Мурома і Вологди. «Від Криму і від Казані до півземлі порожньо було», — писав у своїх спогадах Іван Грозний, описуючи наслідки татарських навал. Намагаючись знайти мирні способи врегулювання конфлікту, Москва підтримала у боротьбі за престол у Казані лояльного їй правителя Шах-Алі, який, ставши казанським ханом, схвалив проект унії з Москвою. Але в 1546 році Шах-Алі був вигнаний казанською знаттю, яка звела на трон хана Сафа-Гірея з вороже налаштованої до Москви династії тих самих кримських ханів. Після цього Іван Грозний вирішив вдатися до активних дій і усунути загрозу, яка йшла від Казані. «Починаючи з цього моменту, — вказує історик, — Москва висунула план того, що остаточного зруйнує Казанське ханство». Було здійснено три великих походи проти Казанського ханства, останній з яких закінчився захопленням Казані. Він відбувся у 1552 році.

Після того як Казанське ханство перестало існувати, влившись до складу Московської держави, Іван Грозний почав поглядати у бік сусіднього йому Астраханського ханства, котре було союзником кримського хана і спільно з ним контролювало пониззя Волги. Для остаточного підпорядкування Астраханського ханства у часи Івана IV Грозного було здійснено два походи. Перший відбувся 1554 року. Командування московським військом під час цього виступу здійснював воєвода Ю. І. Пронський-Шемякин. У битві біля Чорного Острова московське військо розбило головний астраханський загін. Внаслідок цього Астрахань була взята без бою. Після захоплення Астрахані до влади було приведено хана Дервіш-Алі, який обіцяв Москві свою підтримку.

Похід 1556 року був пов'язаний з тим, що хан Дервіш-Алі перейшов на сторону Кримського ханства і Османської імперії. Експедицію очолив воєвода Н. Черемісинов. Спочатку донські козаки загону отамана Л. Філімонова завдали поразки ханському війську під Астраханню, після чого Астрахань вдруге була взята без бою. В результаті цього походу Астраханське ханство було вже цілковито підпорядковане Московській державі й припинило своє існування як незалежна держава, так само, як незадовго до нього Казанське ханство.

Отже, як ми бачимо, 1556 рік, до якого історики відносять вступ Дмитра Вишневецького з козаками на царську службу, позначений доволі жвавою боротьбою з татарами, що її вів Іван Грозний, спираючись, проміж іншим, і на донське козацтво. З огляду на це, чи варто й говорити, що парламентарі, прислані до Івана Грозного Дмитром Вишневецьким, були прийняті при царському дворі найкращим чином. їм і самому князеві Вишневецькому було висловлено підтримку й готовність негайно прийняти козаків і їхнього гетьмана на царську службу. Свої слова Іван Грозний підкріпив справою, щедро обдарувавши князя й козаків небаченими милостями.

Крім іншого, серед причин небаченої царської милості й прийняття на московську службу козаків князя Вишневецького не останню роль відіграло й посилення аристократичної опозиції царю, котра після нападу кримського хана Девлет-Гірея на Московщину вимагала організувати реванш: «Мужи храбрые и

мужественные советовали и стужали, да подвижется сам (Иван) с своею главою, со великими войсками на Перекопского хана». Іван Грозний змушений був шукати спільників для походу. А хто, як не Дмитро Вишневецький і українські козаки, котрі не раз бували у володіннях кримського хана, могли допомогти царю у такій справі?

Похід ратників дяка Ржевського

на Іслам–Кермень і Очаків

Дмитро Вишневецький

на службі у Івана Грозного

Появу українських козаків на царській службі у 1556 році деякі дослідники вважають такою, що передувала співпраці з ратниками Івана Грозного самого Дмитра Вишневецького. Згідно зі свідченнями російського історика XIX сторіччя Сергія Соловйова, автора «Истории России», перші канівські козаки, які скоріш за все були підлеглими канівського старости Вишневецького, приєдналися до походу загону московських ратників проти кримських татар у березні 1556 року. Саме тоді Іван Грозний наказав думному дяку Ржевському очолити відділок війська і прямувати з ним від Путивля до Дніпра. Метою експедиції Ржевського було спуститися Дніпром під кримські улуси і провести там розвідку для забезпечення майбутнього походу. Як відомо, Ржевський здійснив перехід до річки Псел, побудував там судна і вплив до Дніпра. Місія думного дяка була вкрай важливою для Москви, тому що з Криму і від Азова до Івана Грозного летіли звістки, що хан збирається війною проти Московського царства. І треба сказати, що загін Ржевського покладене на нього завдання не лише виконав, а й перевиконав. Окрім розвідки, Ржевський взяв на себе, так би мовити, елемент психологічного тиску на татар. Як повідомляв цареві Данило Чулков, командуючий ще одним загonom ратників, котрі пили для розвідки Доном: «Хан в самом деле собрался на московские украины, но получил весть, что царь готов его встретить, и пошел было на черкас, как прислали к нему на Миус весть из Крыма, что много русских людей показалось на Днепре у Ислам–Керменя, и хан поспешил возвратиться». Цими людьми, про котрих повідомляв Чулков, якраз і були ратники Ржевського. І не лише вони. Разом з Ржевським знаходились триста канівських козаків на чолі з отаманами Млинським і Єськовичем, котрі виявили бажання спільно з московитами брати участь у поході на татар. Маючи таке значне підкріплення, Ржевський і вийшов за межі простої розвідки, так наполохавши хана Девлет–Гірея. Як повідомляє Сергій Соловйов, українські козаки з ратниками Ржевського сміливо атакували фортецю Іслам–Кермень і нагнали такого страху, що татари змушені були утікати, полишаючи усе своє майно. Не вдовольняючись таким успіхом, Ржевський продовжив похід до Очакова, обложив фортецю і за допомогою козаків успішно взяв її, також здобувши немало трофеїв.

Далі продовжувати експедицію для Ржевського було занадто небезпечно. Турецький флот, розташований неподалік від Очакова, в Дніпрово–Бузькому лимані, ніс справжню загрозу для невеликого розвідувального загону і трьохсот козаків. Через такі міркування дяк Ржевський повернув. І вчасно — турки й насправді послали за ним

погоню. Однак, не дивлячись на те, що загін ратників і козаків був обтяжений захопленою в Іслам–Кермені й Очакові здобиччю, вояки султана не мали успіху у переслідуванні Ржевського. Ратники думного дяка і козаки зробили майстерну засідку на шляху турків і зустріли їх щільним мушкетним вогнем та стрілами з луків. Завдавши переслідувачам значних втрат, козаки й ратники спокійно відійшли. Але засідка очікувала і на них самих — коли загін минав на зворотному шляху зруйнований Іслам–Кермень. Тут їх зустрів з аскерами сам татарський калга. Одразу після появи відступаючих козаків спадкоємець ханського трону зрозумів власну помилку — до його татар доля була того разу не більш прихильною, аніж перед цим до турецького десанту. Після шестиденної перестрілки, у якій козаки й вояки Ржевського завдали татарам значних втрат, загін сміливців зміг переправитись на правий берег Дніпра, котрий був у володінні Великого князівства Литовського.

Після такого успішного походу Ржевський навіть писав на радощах царю, що хан після його рейду вже не наслідатиметься йти війною на Москву, бо тепер боїться царського війська. Звичайно, похід такого дрібного загону, який був у розпорядженні Ржевського, не міг справити враження на кримського хана, але у словах дяка була й дешиця істини: кримці дійсно не могли деякий час думати про напад на Московську державу в зв'язку з тим, що в Криму й Буджаку почалась епідемія чуми.

Всупереч твердженням Сергія Соловйова, треба сказати, що без попередньої домовленості між Іваном Грозним і князем Вишневецьким підтримка козаками походу дяка Ржевського навряд чи взагалі могла відбутись. На користь цього свідчить той факт, що, збираючись сплавитись із Псла по Дніпру, Ржевський просто не міг не розуміти: землі, якими він поведе свій загін, уже кілька десятків років мають статус земель, що належать українському козацтву, а отже поява там невідомого збройного загону неодмінно призведе до конфлікту з козаками. У такому випадку він елементарно матиме в чужому краю ворогів, а не військову допомогу. Підтверджують таку думку листи польського посла в Бахчисараї Михайла Галабурди до короля. В них посол наголошує, що цар московський до початку походу 1556 року вів переписку з козаками і князем Вишневецьким. І доки не отримав від них письмового дозволу на початок експедиції, розпочати її не наважувався. Перекликаються з вищенаведеними свідченнями й османські джерела того часу, котрі звинувачують у розоренні Очакова не дяка Ржевського, а саме Дмитра Вишневецького. Отже можемо припустити, що недооцінка впливу козаків і князя Вишневецького на похід дяка Ржевського, це усього лиш черговий крок Сергія Соловйова до впровадження в історіографії великодержавницької лінії, якої він дотримувався усе життя. Але, як би там не було, навіть Соловйов не відкидає великого значення союзу між Дмитром Вишневецьким і Московським царством у подальшому.

Згідно з дослідженнями Сергія Соловйова, сам Дмитро Вишневецький вирішив шукати союзу з Москвою у вересні 1556 року. Тоді до Москви з'явився один з отаманів, що навесні супроводжував Ржевського під Очаків, а саме Михайло Єськович. Посланець привіз цареві листа від Дмитра Вишневецького. У листі князь повідомляв Івана Грозного, що готовий йому служити і спільно вести війну з татарами. Для цього, писав Дмитро Вишневецький, «він, князь Дмитро Іванович, від короля з Литви від'їхав і на Дніпрі, на острові Хортиця, побудував фортецю для вилазок у татарські кочовища в районі Кінських Вод».

Посольство князя Вишневецького у Москві, як вже зазначалось, зустріли з усіма почестями. Цар особисто прийняв Михайла Єськовича «со товарищи» й без довгих

перемовин погодився на союз з князем Дмитром Івановичем. У відповідь на посольство, Іван IV Грозний спорядив до Дмитра Вишневецького власних послів — «двох дітей боярських Ондreja Щепотова да Нечая Ртищева». Посольству було доручено вручити князю Вишневецькому царські грамоти й жалування. Відомо, що Дмитро Вишневецький відповів царським послам, що готовий перейти на службу до царя Московської держави і закріпити своє прагнення, особисто відвідавши Москву. Але перед цим він брав на себе зобов'язання ще раз навідати татарські землі й осадити місто Іслам–Кермень, що, на думку багатьох істориків, мало за мету продемонструвати Івану Грозному свою надійність як союзника.

Досить скоро, тобто у грудні того ж 1556 року, Дмитро Вишневецький виконав взяті на себе зобов'язання. Іван Грозний дізнався про це від посланця кримського хана, котрий у той час саме приїхав у Москву для мирних переговорів. У посла Девлет–Гірея при собі були листи до московського царя від Федора Загрязького, посла при дворі кримського хана. У тих листах Федір Загрязький писав, що першого жовтня «сей осени о Покрове» князь Дмитро Вишневецький взяв Іслам–Кермень приступом, залого перебив, а гармати, котрі раніше захищали фортецю, вивіз на острів Хортицю і встановив у своєму «городку». У відповідь на похід Дмитра Вишневецького вже навесні наступного року Девлет–Гірей організував напад на Хортицьку фортецю. Татари підійшли під укріплення великими силами й спробували заволодіти цитаделлю князя Вишневецького. Але, попри на перевагу в живій силі і несамовите бажання хана помститися козакам, взяти фортецю їм не вдалося. Скоріш за все тут мало місце кілька причин. По–перше, це спосіб ведення війни, до якого звикли татари, по–друге — досвід козаків у захисті від подібних нападів. Треба сказати, що татарська тактика ведення бою була, переважно, тактикою легкої кінноти. При зближенні з ворогом така кіннота вдовольнялася обстрілом противника з відстані й не надто охоче йшла на близький бойовий контакт з ним. Коли ж доводилося зустрітися з супротивником, котрого захищають фортечні укріплення, татари в більшості випадків виказували цілковиту неспроможність щось вдіяти. Козаки ж, навпаки, маючи за своїх основних ворогів татар, при звичаїлись споконвіку використовувати у битвах з ними недоліки татарської військової тактики й зустрічати їх з–за укріплень, цілком успішно відбиваючи атаки переважаючих сил ворога.

Через двадцять чотири дні запеклих боїв, залишивши на полі бою велику кількість загиблих, татари змушені були піти з Хортиці ні з чим, про що Вишневецький одразу ж написав царю. Крім того, у листі він зазначив, що «пока он будет на Хортице, крымцам ходить войною никуда нельзя». Однак і тут потрібно погодитись з Соловйовим: незважаючи на блискучу перемогу над татарами, Вишневецький не міг не розуміти, що Хортиця надто заглиблена у ворожу територію, щоб мати можливість вистояти під навалою ворогів. Адже якщо атакам татар козаки могли деякий час протистояти, то у разі підходу турецького війська дні фортеці будуть злічені. Саме тому, окрім спроб зближення з Московським царством, Вишневецький одночасно намагається порозуміти з Варшавою, щоб спільно з польсько–литовськими військами боронити фортецю на Хортиці, зробивши її форпостом протистояння натиску мусульманського сходу. За наказом Вишневецького навесні 1557 року до Кракова виїхали послы на чолі з козаком Захарком. Однак Сигізмунд Август не захотів прийняти послів свого колишнього старости й навіть звелів затримати посольство князя до закінчення сейму, що саме відбувався у столиці Польщі.

Можемо здогадуватися, що відносини між польською короною і князем Вишневецьким були на той час не простими. Тільки таким станом справ можна

пояснити той факт, що замість конкретних дій проти татар, дій, котрі були вигідними Польщі не менше ніж козакам Вишневецького, в Запорозжя із Кракова виїздить для зондування ситуації уповноважений короля Василь Шишкович. Хоча, за великим рахунком, там і зондувати було нічого — ще від минулого року у фортеці на Хортиці знаходився посол Сигізмунда Августа Андрій Одинцович, котрий вів з королівською ставкою жваве листування.

Тим часом, відчуваючи все більшу загрозу з боку Османської імперії і не маючи ніяких звісток від своїх послів з Кракова, князь Вишневецький шле до короля друге посольство. Цього разу його мав очолити вже відомий нам отаман Михайло Єськович. Вірогідно, що Єськович, з огляду на його активну дипломатичну діяльність, виконував при канцелярії князя Вишневецького усю важливу дипломатичну роботу. Цього разу Єськовичу було доручено дізнатися у Сигізмунда Августа причину затримання Захарка й зволікань у наданні допомоги проти татар.

Одначе домогтися від короля відповіді на питання Дмитра Вишневецького не вдалося і Михайлу Єськовичу. Як свідчать хроністи, після того як він вручив королю послання, зустрівши його в дорозі з Варшави до Вільно, Сигізмунд Август затримав і його, мотивуючи свій вчинок тим, що очікує на свого посла з важливою інформацією з Криму. Така поведінка польського короля лише на перший погляд виглядає дивною. Насправді в неї є мотиви і вони лежать на поверхні. Адже, хоч Сигізмунд Август і особисто віддавав наказ побудувати фортецю на Хортиці, після активних військових операцій князя Вишневецького в пониззі Дніпра і його союзу з Іваном Грозним, король відчував, що дії козаків проти Османської імперії зайшли надто далеко. Це вже не було звичайне «луплення татарських чабанів». Це був реальний крок до розгрому Кримського ханства. І підтвердженням тому був союз Вишневецького з Московською державою, котра нещодавно і цілком успішно розгромила Казанське й Астраханське ханства. Сигізмунд Август не міг не розуміти, що розгрому Кримського ханства Стамбул йому не вибачить, і не хотів ускладнень у відносинах з Османською імперією. Саме тому він не поспішав надавати допомогу Дмитрові Вишневецькому. Значно зручнішим, з точки зору короля, було, з одного боку, хвалити Вишневецького за зведення фортеці на Хортиці: «така послуга твоя приємна єсть», а з другого — відмежовуватись від козацтва і навіть докоряти козакам, що вони, збираючись на Низу, чинять шкоду його панству. Таку угодницьку поведінку Сигізмунда Августа помітили й у Москві, але протидіяти їй, очевидно, не мали можливості і лише картали Сигізмунда Августа вустами свого посла Романа Пивова, котрий заявляв на сеймі: «Стоят люди государя нашего на Днепре, берегут христианство от татар, не одним государя нашего людем оборон и королев земле защита: бывал не один татарин за Днепр, как государя нашего люди учили стоять на Днепре...».

А князь Вишневецький тим часом продовжував шарпати кордони Кримського ханства швидкими набігами. У травні він повідомляє у Москву про пересування ханського війська до кордонів Московської держави, даючи змогу підготуватись воеводам Івана Грозного, а вже влітку починає бойові дії у Бессарабії. Про це свідчать чергові скарги Сулеймана I у Краків. В них султан висловлює незадоволення діями козаків та їх гетьмана в районі Акермана. Незадоволення Вишневецьким зростало як у палаці Топкапи^[8], так і у Вавельському замку^[9], що зрештою й вирішило долю хортицької фортеці.

Цитадель на Хортиці, як вже повідомлялось, припинила своє існування восени 1557 року, після того як до Дмитра Вишневецького дійшла звістка, що на нього

рухаються війська Османської імперії, Кримського ханства й Волощини. Протистояти такому могутньому об'єднанню козацький гетьман не міг. Крім того, як свідчать листи князя Вишневецького до Івана Грозного, козаки на Хортиці не мали значних припасів продовольства, тому були змушені відійти до Черкас і Канева. Татарсько-турецькому війську не залишилось нічого іншого, як зруйнувати залишені напризволяще укріплення на Хортиці й повертатися додому з такою сумнівною перемогою.

Лівонська війна, дії Дмитра Вишневецького у 1558 році

Після свого повернення до Черкас Вишневецький відправив у Москву листа, в якому змалював події, що відбулися, і запитував царя щодо подальшого перебування козаків на території Канівського і Черкаського староств. Можемо здогадуватися, що у планах князя було продовжувати залишатись на службі у короля, одночасно не полишаючи союзу з Іваном Грозним. Однак подальші події змусили князя змінити свої плани й на деякий час покинути межі польсько-литовської держави. Починалась Лівонська війна.

В той час як козаки на чолі з Дмитром Вишневецьким докладали зусиль щодо охорони кордонів польсько-литовської держави на півдні, на північних рубежах Великого князівства Литовського і Московського царства розгортались не менш значні події. Тут наростало протистояння між Московською державою і Лівонським орденом, а фактично й конфлікт Москви з Великим князівством Литовським та Польщею. Розпочало війну Московське царство 17 січня 1558 року. У нападі московських військ на Лівонські землі брало участь понад 40 тисяч війська під командуванням хана Шах-Алі та воевод Глинського і Захаріна-Юр'єва. Початок бойових дій був вдалим для Москви. За травень — жовтень 1558 року царські війська взяли під свій контроль двадцять міст-фортець, в тому числі Нарву, Тарту й Ригу. Формально війна велась за прибалтійські землі, але, по суті, йшлося про продовження суперництва Литви і Москви за політичне й військове домінування на сході й півночі Європи. Напад Москви на Лівонію засвідчив військову слабкість Великого князя Литовського, насамперед у сфері формування збройних сил, що й призвело до затягування бойових дій аж до 1583 року. Проте нас, в межах оповіді про Дмитра Вишневецького, цікавить лише початок цієї двадцятип'ятирічної кампанії.

Природно, що військове протистояння двох держав, з котрими одночасно підтримував стосунки гетьман Вишневецький, вимагало від нього певного вибору. А неминучість такого протистояння відчувалась за кілька місяців до початку війни — ворогуючі сторони й не думали приховувати підготовку до бойових дій, хоча офіційно князівство Литовське вступило у війну на кілька років пізніше. Втім, вибір козацького гетьмана спростив Іван Грозний, який виявив більшу далекоглядність, ніж Радзивілл Чорний і Сигізмунд Август. В листопаді 1557 року цар дарував князеві Вишневецькому місто Белев, неподалік від Тули, у межах Московського царства, а також досить великі земельні володіння поряд з містом. Для цього, маємо відомості, Іван Грозний навіть вислав у заслання до Вологди колишнього белевського князя й скасував статус удільного Белевського князівства. Вочевидь, Іван Грозний, який ніколи не вирізнявся

щедрістю при роздаванні державних земель, розумів справжню вагомість союзу з козаками Вишневецького, коли наділяв його таким феодалом.

З початком Лівонської війни, тобто в березні–квітні 1558 року, Іван Грозний захотів «плати» від козаків за свою щедрість, і, оскільки це співпадало з намірами самого Дмитра Вишневецького, цар отримав її в повному обсязі. А відбулося наступне: у зв'язку з тим, що кримський хан збирався виступити у Лівонській війні союзником Литви, якщо князівство Литовське дасть втягнути себе у бойові дії, московський цар наказав Вишневецькому на чолі своїх козаків здійснити похід на Крим, що той і поспішив виконати. Мету Івана Грозного зрозуміти неважко — наступом козаків він збирався залякати кримського хана й відбити у нього охоту співпрацювати з польсько–литовською державою у разі, якщо вона виступить проти Москви на боці Лівонії.

Як тільки весняне сонце підсушило шляхи, Дмитро Вишневецький виступив на чолі козацького корпусу з Белева й попрямував на південь. Нам невідома точна кількість козаків, котрі брали участь у поході князя. Щоправда, Сергій Соловйов вказує чисельність війська під командою князя Вишневецького — п'ять тисяч козаків і ратників уже відомого нам дяка Ржевського. Але більш ранній російський автор Микола Карамзін стверджує, що коли у відповідь на виступ Вишневецького хан Девлет–Гірей підійшов зі стотисячною ордою до річки Мечі, йому вдалося взяти у полон кількох місцевих рибалок. У них хан намагався випитати, де розташовуються сили Вишневецького, а також московських воєвод Шереметева і Воротинського. Коли татари почули від полонених, що Шереметев стоїть в Рязані, Вишневецький в Тулі, а Воротинський в Калузі, на них «приде страх и трепет вскорі воротяться назад на бегство устремляся».

Ще до виходу з Бахчисарая Девлет–Гірея і його «страху і трепету» в районі Мечі князь Вишневецький на чолі великого козацького загону проплив човнами вниз по Волзі до Астрахані, пройшов через Північний Кавказ, де схилив черкеських князів спільно виступити проти турок і татар. Гуртом з черкесами козаки підійшли впритул до Перекопу, побили вислану в поле татарську сторожу й розташувалися, як доповідав Івану Грозному сам козацький гетьман, за шість верст від перекопської фортеці. Скоріш за все у планах князя Вишневецького було спровокувати перекопського мурзу до відкритого бою. Адже розташування Перекопу на вузькому перешийку, яким йшла дорога до Криму, робило його ключовим пунктом для контролю за півостровом. Ризикну навіть сказати, що Перекоп був стратегічними воротами Криму, і той, хто контролював перекопську фортецю, контролював весь Крим. Тож оволодіти такою цитаделлю для Вишневецького було вкрай важливо. Але, судячи з усього, сил для довгої осади або штурму у нього не вистачало, а перекопський мурза носа з–за мурів не витикав. Тож князеві Вишневецькому не лишалося нічого іншого, як спустошувати околиці фортеці. Після кількох днів стояння в шести верстах від Перекопу він перейшов на інше місце, цього разу за десять верст від Перекопу, й зупинився там обозом, продовжуючи глузувати з перекопського мурзи, обов'язком котрого, як відомо, було захищати ворота ханства від подібних до Вишневецького людей. Але у Перекопі й цього разу кепкування князя проковтнули без ремствування — жодного ханського аскера козакам так і не вдалось побачити. Наостанок, відійшовши від фортеці ще на п'ять верст, Вишневецький переправився через Дніпро на Таванському перевозі, котрий, як відомо, охороняли татарські фортеці Іслам–Кермень і Арслан. Не дивлячись на те, що козаки стояли табором біля перевозу протягом трьох днів й спокійно очікували на противника, бажання стати з ними до бою татари так і не виявили.

Після відходу від Перекопу, як відомо, козаки Дмитра Вишневецького повернулись в район Хортиці, де очікували на з'єднання з загоном вже відомого нам дяка Ржевського, який тільки тепер, за наказом Івана Грозного, повинен був прибути з государевими ратниками на допомогу Дмитрові Вишневецькому. Після з'єднання з Ржевським Вишневецький вирішив залишити обоз і частину військових припасів на острові Монастирському, неподалік від Хортиці, після чого повернувся до Іслам-Керменя, зробивши його своєю тимчасовою базою для швидких рейдів татарськими улусами. І такі рейди протягом першої половини 1558 року примусили Крим здригнутися від розуміння небезпеки, яка нависла над ханством. Виявилось, що ханська влада не здатна нічого протиставити нападам козаків і лише мовчки очікувала, коли князь Вишневецький зніме облогу півострова. За згадками деяких сучасників, Девлет-Гірей не тільки не зробив спроби чинити опір козакам, а навпаки — залишив Бахчисарай і завбачливо відступив з усім військом ближче до гірської частини півострова, не дивлячись навіть на те, що шкода від дій Вишневецького була досить відчутною, про що свідчать чергові листи султана Сулеймана I до Сигізмунда Августа. В них султан з обуренням пише, що для встановлення спокою на прикордонних землях король повинен прибрати від Іслам-Керменя козаків Дмитра Вишневецького. Очевидно, Сулейман I, попри всю свою всемогутність, просто не володів інформацією — зупинити козаків Вишневецького Сигізмунд Август не міг фізично. І не лише тому, що князь Вишневецький тепер був підданим Івана Грозного, а ще й через те, що князівство Литовське й Польща от-от мали вступити до Лівонської війни. Дякуючи походу Дмитра Вишневецького, кримський хан і думати не міг про те, щоб надати допомогу князівству Литовському у війні з Московським царством.

Але після того, як пройшов перший шок від таких нахабних дій князя Вишневецького в Тавриді й районі Перекопу, Девлет-Гірей кинувся на пошуки союзників у боротьбі з козаками. Як свідчить князь Андрій В'яземський, з котрим Дмитро Вишневецький на початку літа прислав у Москву іменитих татарських бранців і листи до царя, серед полонеників козацького гетьмана був Кочеулай Синігільдієв. Саме цей Кочеулай повідомив, що у Стамбул від хана вже відправили посольство, мета якого домогтись від Сулеймана I допомоги проти козаків і князя Вишневецького. Після того, заявив Кочеулай, як потрібна кількість війська буде відряджена султаном до Криму, Девлет-Гірей дасть козакам рішучу битву. А коли розіб'є їх, спрямує військо до південних кордонів Московської держави.

Такого розвитку подій Іван Грозний не очікував. З погляду на царські інтереси, князь Вишневецький знову перегнув палицю. Звичайно, московському царю вельми імпонувала блокада Криму, але потужний турецький десант, з яким козаки навряд чи могли б упоратись, загрожував планам Івана Грозного в Лівонії. Настав час зупинити полководця, який «загрався», і до Вишневецького негайно виїхав посол Микита Карпов. Царський посланець віз козакам жалування і подяки за військову операцію, а самому Вишневецькому — наказ негайно облишити блокаду Криму й повертатися до Москви.

Можливо, окрім небажання розлютити султана, у Івана Грозного були й інші плани з використання Дмитра Вишневецького й українського козацтва в Лівонській війні. Відомо, що наприкінці літа 1558 року переможна хода московського війська на півночі уповільнилась. За браком сил у захоплених раніше лівонських містах царські воєводи могли залишити лише невеличкі гарнізони. Цим скористався новообраний магістр Лівонського ордену Готхард Кетлер. Зібравши десятитисячну армію, він вирішив повернути втрачене на початку кампанії. Наприкінці 1558 року Кетлер з військом підступив до фортеці Рінген, яку захищав гарнізон з кількох сотень

московських стрільців під командуванням воєводи Русина-Ігнат'єва, і почав штурмувати місто. На допомогу обложеному вирушив двохтисячний загін ратників воєводи Рєпніна, але на підступах до фортеці був наголову розбитий Кетлером. Гарнізон Рінгена продовжував оборону фортеці протягом п'яти тижнів, і лише коли у захисників закінчився порох, німці зуміли штурмом взяти фортецю. Весь гарнізон був перебитий, а лівонці, які було вже втратили бойовий дух, відчували себе здатними протистояти переважаючим силам ворога і надалі. Звістка про втрату Рінгена, вкупі з тривожними новинами з півдня, неабияк стривожила Івана Грозного.

І все ж з відомих лише самому Івану Грозному міркувань козаки Дмитра Вишневецького так і не брали участі в бойових діях на півночі. Натомість в новому 1559 році цар збирався доручити Вишневецькому напад на потужну турецьку фортецю Азов. Віддати князю такий наказ Івана Грозного примушував розвиток подій на тому ж самому театрі бойових дій у Лівонії.

Облоги Азова 1559–1560 років

Після зимового рейду московського війська територією Лівонії, який відбувся у 1558–1559 роках, Іван Грозний надав Лівонській конфедерації перемир'я. Воно було вже третім від початку війни. Перемир'я мало силу з березня по листопад 1559 року. На перший погляд, з боку царя було не зовсім раціональним зупинити війська після цілком успішної кампанії, не закріпивши при цьому свій успіх. Але такий вчинок був обумовлений рядом причин. Однією з цих причин було те, що на Москву чинився серйозний тиск з боку Литви, Польщі, Швеції і Данії. Ці країни теж мали види на лівонські землі й погрожували розпочати проти Московського царства повномасштабні бойові дії. Іншою причиною, як нам вже відомо, була загроза для Москви з боку Османської імперії. Скоріш за все Іван Грозний вирішив зупинити армію в Лівонії, вбивши цим двох зайців: заспокоїти Литву, Польщу, Швецію і Данію на півночі і продемонструвати свою силу султану на півдні. Саме для цього цареві знову знадобився Дмитро Вишневецький.

Вже в лютому, очевидно ще коли велись переговори про перемир'я в Лівонії, Вишневецький отримав царський наказ вирушати на Донець в татарські улуси й далі до Азова. Спільно з Вишневецьким з восьмитисячним корпусом виступив окольничий Данило Адашев, який отримав наказ царя йти тим маршрутом, яким минулого року ходили Ржевський і Вишневецький, тобто рікою Псел до Дніпра, а далі, повз пороги, у татарські землі. Як повідомляє Соловйов, Данило Адашев домігся у поході значних успіхів. Його вояки, впливши на човнах в гирло Дніпра, захопили насамперед два турецькі кораблі. Після цього окольничий висадився в Криму, спустошив улуси та звільнив українських, московських і литовських бранців. Татари, захоплені зненацька, нічого не змогли протиставити діям Адашева. Щоправда, пізніше хан спробував зібрати військо й напасти на людей Адашева ще в Криму, але не встиг. Він деякий час переслідував окольничого по Дніпру до Монастирки, мису поблизу Ненаситнецького порогу, але і тут не зважився на нього напасти, після чого дав команду війську повертати назад.

Слід зауважити, що Соловйов, який в таких переможних тонах описує похід

Данила Адашева, одночасно сильно применшує значення дій князя Вишневецького. З його слів, досягненням козацького гетьмана стала лише перемога над загоном кримчаків чисельністю у двісті п'ятдесят вершників, їх козаки князя, як повідомляється в «Истории России», побили, коли ті йшли до Казані. Але чи насправді так мало зробив під час походу до Азова князь Вишневецький? Звичайно, ні. І це довів видатний французький історик Шанталь Лемерсьє–Келькеже. Науковець довгий час працював у Стамбулі над архівними документами Османської імперії, вивчаючи діяльність князя Вишневецького і українських козаків у війні проти турків. Результатом роботи вченого стала велика наукова стаття про Дмитра Івановича Вишневецького. У статті Шанталь Лемерсьє–Келькеже піддає прискіпливому аналізу осаді Азова козаками гетьмана Вишневецького. Згідно з твердженням дослідника, в документах Османської імперії, так званих «Реєстрах важливих справ», які містять копії всіх указів, виданих великою султанською радою та особисто султаном, бачимо справжню картину того, що відбулося під Азовом. В третьому томі цієї колекції, який охоплює період між місяцями рамаданом 966 та рамазаном 968 Хіджри (червень 1559 року — травень 1561 року), зберігається багато документів, які безпосередньо стосуються діяльності «Дмитрашки», як глузливо прозивали турки князя Вишневецького. Тут налічується тридцять таких свідчень, до яких слід ще додати й матеріали, включені до п'ятого тому. Вони торкаються відтинку часу між місяцями мухаррем та зілхіджа 972 Хіджри (серпень 1564 — липень 1565 року). Така кількість письмових згадок підтверджує особливе значення, якого надавала Осяйна Порта литовському авантюристові й кондотьєру (як називає Вишневецького Лемерсьє–Келькеже) — єдиному супротивникові імперії, що наважився зазіхати безпосередньо на оттоманські володіння саме тоді, коли непереможні армії великого володаря не мали собі рівних на полях битв. Саме у цих документах вказується, що в квітні–травні 1559 року Вишневецький спробував штурмувати Азов! Що ж це за фортеця, котру обложили козаки і про яку під час опису походу сором'язливо мовчить Соловйов?

Офіційно місто Азов було засновано в 1067 році, але ряд сучасних дослідників упевнені, що історичний вік міста нараховує значно більше. Історія міста Азова сягає в далеке минуле. Більше двох тисяч років тому тут виникли перші поселення скіфів. Про цей період в історії Приазов'я говорять не лише археологічні пам'ятники, але і дані письмових джерел, в першу чергу грецьких. Греки, які засновували на берегах Чорного і Азовського морів свої факторії і колонії, повідомляли про різні варварські народи, що населяли ці землі. Серед них були кіммерійці, скіфи, меоти і савромати.

Виникнення в 1270 році Азака — давнього міста, що стало адміністративно-політичним і ремісничим центром, тісно пов'язано з історією Золотої Орди. До 1320 року Азак досяг максимальних розмірів — його площа складала декілька квадратних кілометрів. В ньому проживало близько 30 тисяч чоловік. Азак того часу може бути порівняний з Новгородом, більшими за нього були лише два міста — столичні міста Золотої Орди Сарай і Сарай-ал-Джедід.

У 1471 році місто було захоплене турками. Турецький уряд, щоб уникнути набігів флотилій донських козаків на Крим і Північну Анатолію, спорудив тут потужну фортецю. Про міць фортеці, на нашу думку, яскраво свідчить подія, що відбулась на кілька десятиліть пізніше за описувані нами події. Мова йде про безуспішну облогу Азова турками в 1641 році, котра отримала назву «Азовське сидіння». Тоді укріплена запорозькими й донськими козаками, які на час відбили її у турків, фортеця, яку захищав п'ятитисячний козацький гарнізон, дев'яносто три дні і ночі витримувала натиск 250-тисячного турецького війська. І не лише витримала. Після кількох

генеральних штурмів, зазнавши колосальних втрат, армія османів відступила. Зрештою турки змушені були зняти облогу і забратися геть.

З точки зору фортифікації, Азов у середині XVI століття ще не набув тієї надзвичайної потужності, яка вирізняла його у часи Петра I. Проте й тоді це була винятково потужна фортеця. Повідомляється, що у найвищих місцях муру їх висота від дна рову до рівня верхньої галереї сягала понад тридцять метрів, а товщина — близько семи. Глибина рову у різних місцях — від 5 до 12 метрів. Укріплення фортеці, з південного боку захищені природною перешкодою у вигляді річки Дон, мали три рубежі оборони. Перша з них являла собою земляний вал з численними артилерійськими редутами, котрий захищав Азов з півночі, з заходу і сходу. Друга низка укріплень — так званий зірчастий форт. Цей тип укріплень з розвитком артилерії у XV–XVI століттях став надзвичайно популярним у фортечних архітекторів, і по своїй ефективності значно перевищував кам'яні мури більш раннього періоду. Третьою лінією оборони й цитаделлю слугувала кам'яна фортеця з десятьма вежами, пристосованими для ведення артилерійського й мушкетного вогню. Гарнізон Азова складався з чотирьохсот яничар і кількох сотень вояків допоміжних військ.

Однак, як бачимо з турецьких документів, усі вищезгадані укріплення не примусили козаків Вишневецького відмовитись від амбітного плану по захопленню Азова. Мало того, в архівних записах прямо сказано, що штурм міста був відбитий лише завдяки тому, що гарнізону Азова надали допомогу ногайці, які випадково опинились поруч, а також турецька ескадра, котра у складі шести галер і кількох десятків менших суден увійшла до гирла Дону й наблизилась до фортеці. Нам невідома кількість ногайської орди, з якою вступили в бій козаки, але виходячи з того, що в середньому екіпаж бойової галери у османів складався з двохсот бійців, можемо припустити, що лише кількість турецького десанту налічувала понад 1200 чоловік. Якщо до них додати гарнізон цитаделі, можна стверджувати: якщо князь Вишневецький і відступив від Азова навесні 1559 року, для цього були вагомні причини.

Не дивлячись на те, що штурм було відбито, дозволити собі заспокоїтись турки не могли. Уперше Азов, військовий форпост Високої Порти у причорноморських степах, ключовий пункт на давньому торговельному шляху, який через Астрахань був пов'язаний з Туркестаном, перебував під загрозою. Потрібно додати, що будь-яка небезпека, спрямована проти Азова, негайно впливала на забезпечення продовольством Стамбула, особливо в період гострої нестачі харчів. Саме звідси у Туреччину надходили пшениця, ячмінь, просо, сухі овочі й олія, а також будівельна деревина і безліч інших потрібних імперії матеріалів. Тож зрозуміло, якої ваги султанська столиця і сам Сулейман I надавали Азову, порту доволі значного сільськогосподарського району. Навіть після того як козаки пішли від Азова, наслідки їхніх відвідин давалися взнаки досить відчутно — у Азові й Ногайській орді, чії землі лежали між Доном та Волгою, почався справжній голод.

Але оговтатись від наслідків весняного походу Дмитро Вишневецький ногайцям і туркам не дав. Вже восени 1559 року його козаки знову з'явилися в околицях Азова. Відновити перебіг цього походу від самого початку зараз надзвичайно важко, оскільки в російських джерелах про нього не згадується, а турецькі згадують лише про його фінальну стадію. Так, капудан-паша^[10] Алі Реїс повідомив у Стамбул, що після того, як він зі значними силами піднявся з гирла Дону до Азова, Дмитро Вишневецький зняв облогу міста і відступив. У донесенні турецького адмірала також згадується й про чотиритисячний корпус московського війська, котрий йшов на

допомогу козакам князя Вишневецького, але після появи турецького флоту змушений був повернути назад. Можливо, тут мається на увазі загін окольничого Данила Адашева, перемогами якого так захоплювався Сергій Соловйов. Одночасно із тими подіями до Стамбула прибув лист Синана-аги, бея Кафи. У ньому бейлербей повідомляє про те, що війська московського царя, завантажившись у човни, здійснили напад на Кегс, як тоді називали Керч. Цю атаку, як і дві попередніх, відбила оттоманська ескадра Алі Реїса. Незабаром, повідомили султана, Дмитро Вишневецький покинув околиці Азова, піднявся вгору Доном, де й поставив малі «городки» — довготермінові військові табори. У турецьких воєначальників не було сумніву, що таким чином козацький гетьман готувався до нового наступу майбутньої весни.

Незважаючи на те, що турки передбачали нові напади на Азов і готувались до них, як повідомляє Шанталь Лемерсьє-Келькеже, скоріш за все була ще й третя спроба Вишневецького оволодіти Азовом. І не на весні, а взимку, в кінці 1559 року. У документі, віднайденому французьким істориком у турецьких архівах, а саме у листі того-таки Синана, бея Кафи, повідомляється, що відбулося три наступи Дмитра Вишневецького на Азов. Перший навесні 1559 року, другий влітку того ж року (під час цього нападу вказується навіть кількість козацького війська — 10 тисяч вояків) і третій, дату якого не з'ясовано, але відомо, що в ньому взяли участь черкеси разом із Кансуком, сином володаря черкеського племені жене. Цей приступ турки також відбили. Синан повідомляє, що Кансук і один із його братів загинули, а їхні голови, як і голови багатьох козаків, яничари повезли до Стамбула. На цьому, судячи з усього, протистояння Вишневецького і турків під Азовом на якийсь час припинилося, й Іван Грозний відкликав князя до Москви.

Продовжились бойові дії козаків в районі Азова у 1560 році. Але тепер, як можемо припустити з подальшого розвитку стосунків між Дмитром Вишневецьким та Іваном Грозним, цар вже не був зацікавлений у конфлікті з Кримським ханством. Можливо, саме тому у працях російських істориків майже не згадується про дії Дмитра Вишневецького того року. Що стосується османських джерел, тут, дякуючи праці Лемерсьє-Келькеже, ситуація значно краща. За їхніми даними, весною 1560 року Дмитро Вишневецький прибув із пониззя Дону, щоб підготуватися до нового виступу проти Кримського ханства й володінь Османської імперії. Оскільки ця операція була, як вже говорилося, підготована без участі Івана Грозного, у війську князя тепер не було московських ратників, лише козаки та їхні союзники — черкеси. У березні й квітні 1560 року Сулейман I одержав попередження про плани Вишневецького із трьох різних джерел. Перші відомості, передані султану господарем Молдавії, стосувалися скупчення запорожців на кордонах Московського царства. Через невеликий проміжок часу комендант Азова повідомив султанському дивану, що ногайці, прийшовши із волзьких степів, бачили в районі Нижнього Дону авангард із трьох тисяч козаків. Азовський кадї побоювався, що це лише невелика частина козацького війська, загальна кількість якого налічує 80 тисяч чоловік і розташовано яке між долинами рік Аксу і Озю, як тоді турки називали Південний Буг і Дніпро. Втім, така цифра у оцінці кількості козацького війська, скоріш за все, була перебільшеною. Хоча, потрібно визнати, що сили, які князь Вишневецький мав у своєму розпорядженні, були досить значними. Кадї Азова вважав, що військо Вишневецького мало намір захопити Крим. Звістки, подібні до повідомлень від азовського коменданта, надходили й від вже знайомого нам паші Синана, бея Кафи. Він також наголошував, що кількість армії Дмитра Вишневецького та його спільників з черкес (і навіть з ногайських татар!), становить не менше 70 тисяч. У Стамбулі спішно розпочали підготовку до відбиття козацького вторгнення в приазовські степи. У першу чергу було приведено у бойову готовність турецькі збройні сили на місцях. Із Стамбула

до Азова вирушила ескадра, яка складалася з семи великих галер. До фортеці, в якій посиленними темпами лагодились пошарпані минулого року укріплення, прибув загін яничар для підсилення гарнізону, а також були підвезені запаси продовольства, якого повинно було вистачити на досить довгу осаду. Нарешті, в травні 1560 року Сулейман I призначив Синана-пашу воєначальником над оттоманськими арміями, що мали захищати Азов і Крим від Дмитра Вишневецького. До складу цього війська, крім вояків, набраних на місці та в Сілістрії, увійшли сипахи — елітна кавалерія Османської імперії, яка набиралась виключно з багатих землевласників. Озброєнням, тактикою ведення бою і значенням, що їм надавалось у війську, сипахи були подібними до прославленої польської крилатої гусарії, яка часто одним швидким ударом вирішувала долю битви. Також до армії Синана-паші повинні були приєднатися загони на чолі з господарями Молдавії та Валахії, а також армія кримського хана. Особливим фірманом^[11] султанський диван наказував Девлет-Гіреєві мати наготові своїх аскерів, щоб підтримати Синана-пашу. Для підсилення кримського хана султан обіцяв навіть вислати йому кількадесят гармат.

Слід зазначити, що усі ці приготування виявились не даремними. У червні 1560 року Вишневецький знову напав на Азов, але у зв'язку з прибуттям турецької ескадри на чолі з беєм Кафи зазнав чергової невдачі. Тоді він із козаками спробував перепливати Таманську протоку, щоб проникнути до Криму й атакувати Кафу. Однак турки були попереджені про цей намір шпигунами, яких послав кримський хан у черкеські землі. Друга оттоманська ескадра пильнувала за переправою й відбила напад. Для козацького гетьмана не залишалось нічого іншого, як покинути спроби й повернутися з військом в Україну.

Закінчення служби у Івана Грозного й повернення Дмитра Вишневецького в Україну

На початку 1561 року Османська імперія все ще з тривогою очікувала нападу з боку козаків. Після минулорічних атак Дмитра Вишневецького на Азов і пониззя Дону в Стамбулі просто не вірили, що князь заспокоїться й нарешті полишить спроби захопити Азов. Про такі настрої у турецькому уряді свідчать листи тогочасного посла Франції у Стамбулі. У них він писав, що дванадцять галер споряджено й вони постійно очікують наказу вирушити для захисту Кафи й Азова від козаків. Також у донесеннях цього дипломата з турецької столиці в лютому й березні повідомлялось: 20 галер готові відбутися в Чорне море для захисту татарських володінь, а також Кафи та Азова. Такий значний флот було підготовано тому, що очікувались дії «капітана Дмитрашки» з козаками в бік Мегрелії, невеличкого князівства, розташованого на території сучасної Грузії. В серпні посол повідомляв, що османський флот, який вирушив до Мегрелії, змушений був повернутися, оскільки турки зазнали втрат при спробі висадитися в незнайомому місці. Такі заходи турків носили характер перестрашування, позаяк Дмитро Вишневецький не виявляв бажання вступати у протистояння з Османською імперією найближчим часом. Хоча й, коли вірити даним російських хроністів, у цей час він саме знаходився на Північному Кавказі, де проводив переговори з черкесами.

Судячи з усього, переговори, котрі проводив Дмитро Іванович на Кавказі, не подобались Івану Грозному і він картав князя Вишневецького за те, що той «учел жити в Черкасах не по наказу». За яким же наказом повинен був жити Вишневецький з точки

зору московського царя?

Треба сказати, що у 1561 році, як і раніше, в плани Івана Грозного щодо Дмитра Вишневецького втрутились події у Лівонії. Під ударами московських військ на півночі Лівонський орден припинив своє існування. Останній магістр ордена Готхард Кетлер став васалом короля Польщі і Литви Сигізмунда II Августа, отримавши у володіння західну частину території Латвії аж до Даугави. Ця область була названа Курземсько-Земгальським герцогством (герцогство Курляндське і Земгальське, або просто Курляндське герцогство). Території, які охоплюють сучасні Латгалі, Відземе і південь Естонії, склали Задвінське герцогство, кероване призначеним Сигізмундом Августом губернатором. Задвінське герцогство, колишня частина Лівонського ордену, тепер теж знаходилося в безпосередньому підпорядкуванні польсько-литовської держави. Внаслідок цього Литва, а разом з нею і Польща, продемонстрували пряму зацікавленість у землях, на які від початку кампанії претендувала Москва.

Одночасно з тим розклад сил на півдні Московського царства теж змінився по відношенню до становища на початок війни. Іван Грозний все ясніше давав зрозуміти, що він є противником війни з Кримським ханством. І якщо досі походи Вишневецького до Азова викликали тривогу лише в Стамбулі та Бахчисараї, то із скасуванням Лівонського ордену конфлікт Вишневецького з татарами й турками міг викликати початок відкритої війни з Польщею і Литвою. Цього Іван Грозний дозволити собі не міг. Одна справа шарпати й провокувати Сигізмунда Августа нападами на його союзника, зовсім інша — розпочати повномасштабні бойові дії з ним самим, коли значна кількість військ була скована у Лівонії. Дмитру Вишневецькому дали зрозуміти, що він повинен припинити війну, до якої усього кілька років тому його схилив сам Іван Грозний. В таких умовах залишатись на службі у царя Московської держави для князя не було сенсу.

Та Дмитро Вишневецький розірвав стосунки з царем не одразу. Розташувавшись з козаками спочатку на тому ж Монастирському острові поблизу Хортиці, він проводив активні спроби порозумітись із Сигізмундом Августом. Але одночасно з цим, як записано у Никонівському літописі, «...к царю прибыл з Днепра воевода князь Дмитрей Иванович Вишневетцкой, а был царскою посылкою на Днепре и Крымские улусы воевал, которые кочевали близко Днепра...». У Москві князь Вишневецький пробув, скоріш за все, до весни 1562 року, після чого повернувся на Запорожжя. Це була його остання поїздка до Івана Грозного, більше вони не бачились. Вже влітку, 31 липня 1562 року до Івана Грозного у Можайськ прийшла звістка, що князь Вишневецький з усіма своїми людьми від'їхав до Литви й поступив на королівську службу.

Була у погіршенні стосунків Вишневецького й Івана Грозного, окрім царської заборони воювати з татарами, ще одна причина, яка стосувалась внутріполітичного життя Московського царства. Ім'я цієї причини — опричнина. Це явище, на думку багатьох дослідників, було викликане саме Лівонською війною, яка набрала затяжного виснажливого характеру. Засуха і голод, епідемії чуми, кримсько-татарські набіги, польсько-литовські рейди і морська блокада, здійснювана Польщею і Швецією, спустошували Московську державу. Представники боярства почали виступати проти продовження боротьби за вихід до Балтики, що йшло врозріз з планами самого царя. Через виступи бояр у 1565 році цар оголосив про введення в державі опричнини. Країна була поділена на дві частини — «опричнину» і «земщину». В опричнину цар виокремив частину бояр, служилих і приказних людей, котрих він вважав вірними собі.

У московських палацах Ситному, Кормовому й Хлібному був призначений особливий штат ключників, кухарів, псарів та інших вірних цареві слуг. Окрім них були набрані особливі загони стрільців. На утримання опричнини було призначено двадцять міст, у тому числі Москва, Вологда, Вязьма, Суздаль, Козельск, Мединь, Великий Устюг, а також волості. У самій Москві вулиці Чертольська, Арбат, Сивцев Вражек, частина Никітської та інші були віддані в розпорядження опричнини, а колишні жителі були переселені в інші райони столиці. В опричнину було набрано також до 1000 князів і дворян, як московських, так і з інших міст. їм були роздані маєтки у волостях, призначених на утримання опричнини; колишні поміщики й вотчинники були переведені з тих волостей в інші. Таким чином, за короткий час Іван Грозний згуртував навколо себе потужну силу, що була спроможна здолати опозицію й виконати будь-який його наказ. А далі почались репресії. Сотні, навіть тисячі представників бояр, духовенства, міщан і простого люду були фізично винищені за наказом Івана Грозного. Приводом для страти у часи опричнини могла стати будь-яка дрібна провина, а часом і просто забаганка тирана. І хоч, як можемо бачити, початок опричнини вчені датують 1565 роком (тобто вже після від'їзду Дмитра Вишневецького в Україну), загроза з боку Івана Грозного для князя існувала, коли він ще знаходився на службі у царя.

Ще у 1560 році потрапив в опалу колишній улюбленець царя, окольничий Олексій Адашев, а разом з ним кілька досить впливових бояр. Вже наступного року у підземелля в'язниці було кинуте навіть двоюрідного дядька Івана Грозного — князя Глинського, слідом за яким немилість царя впала і на голову боярської думи Івана Дмитровича Бельського. Вишневецький, котрий завжди демонстрував царю свою самостійність, не міг не розуміти, що наступним може бути він, тож скористався можливістю повернутись на батьківщину. І, скоріш за все, дуже вчасно, бо відомо, що у той самий час Іван Грозний прислав кримському ханові листа, у якому похвалявся, що усі його підлеглі, які мали нахабність сварити його з Девлет-Гіреєм, зазнали царської немилості. Що означала така немилість, ми знаємо з біографії Івана Грозного. Що ж до Дмитра Вишневецького, то цар зміг лише висловити свої емоції, розуміючи, що скарати його він неспроможний. Розгніваний Іван Грозний тоді сказав про нього: «Прийшов, як собака, і пішов, як собака, а мені, царю, й державі моїй шкоди не заподіяв».

Проте думка московського царя вже мало хвилювала Дмитра Вишневецького. Як зазначає Д. Яворницький, ще 5 вересня 1561 року князь отримав від Сигізмунда Августа так званий глейтовий лист, який надавав гарантії недоторканності Вишневецькому у разі, коли б той надумав з'явитись у Кракові. Король, незважаючи на діяльність Дмитра Івановича від початку Лівонської війни, з великою охотою був готовий прийняти князя і його військо до себе на службу. Мотивом цього, на нашу думку, були як минулі заслуги Вишневецького на королівській службі, так і той факт, що за князем тепер стояло могутнє козацьке воїнство, яке показало свою спроможність протистояти навіть такому ворогу, як Оттоманська Порта. У листі до князя Сигізмунд Август писав: «Пам'ятаючи про вірну службу предків князя Дмитра Івановича Вишневецького, ми приймаємо його у нашу господарську ласку і дозволяємо йому їхати у державу нашої батьківщини, і до двору нашого королівського для служб наших, не боячись суворості посполитого права і нашої королівської кари, і неласки нашої за то. Може він добровільно в панствах наших жити, користуючись різними вольностями і свободами, як і інші князата, панята й обивателі панства нашого». Можливо, задля того аби зберегти власне обличчя, Сигізмунд Август наголошував: виявляючи милість до князя Вишневецького, він розуміє, що князь ходив до московського царя не за чим іншим, як для розвідки, «аби взнати справи неприятеля і тим принести можливо більшу поміч отчизні».

Згідно із записами Д. Яворницького, окрім глейтового листа Сигізмунда Августа, дарованого Вишневецькому, був подібний охоронний лист, адресований безпосередньо його козакам. Цей лист король надав козацтву у відповідь на клопотання двоюрідного брата Дмитра Івановича, князя Михайла Вишневецького, котрий на той час перебував на посаді черкасько-канівського старости й був обраний козацтвом для ведення діалогу з королем. Але якщо Дмитру Вишневецькому король надав гарантії безпеки безумовно, то для козаків ця процедура мала певні ускладнення. Король погоджувався надати охоронний лист, але посилав його не козацьким отаманам, а київському воєводі, рекомендуючи порадитись з цього приводу Михайлу Вишневецькому й воєводі між собою. Основна складність для Сигізмунда Августа полягала у тому, що, приймаючи козаків, котрі нещодавно руйнували землі, які знаходились під протекторатом султана, король наражав себе на небезпеку ускладнення відносин із Османською імперією. Тому він і здійснював подібні політичні реверанси, наказуючи Михайлу Вишневецькому приймати під королівську владу лише тих козаків, котрі не чинили розбою під Очаковом і Азовом. Залишається незрозумілим лише те, як можна було відрізнити з-поміж підлеглих Дмитра Вишневецького тих, хто чинив розбій, від тих, хто такого розбою не чинив. Утім, зрозуміти це допомагають наступні листи Сигізмунда Августа Михайлу Вишневецькому: «...і якщо прихід їх (тих, котрі були під Очаковом і Азовом. — Ю. С.) не принесе ніякої небезпеки від цісаря турецького і царя перекопського, то, поміркувавши про це гарно, звеліть послати до них того листа». Реабілітацію бентежного князя і його козаків у польсько-литовській державі було закінчено.

Молдавське князівство і боротьба за нього

Історія невеличкого князівства Молдавія, розташованого на південному сході Європи, налічує багато протистоянь з його могутніми сусідами, котрі протягом сторіч намагались утримати крихітну й слабку Молдавію у колі своїх інтересів. Виникло Молдавське князівство в середині XIV сторіччя. Спочатку до його складу входила лише Молдова, але згодом до неї приєднались Бессарабія і Буковина. Першою столицею Молдавського князівства стало місто Сірет, потім, по черзі, міста Байя і Сучава, а з другої половини XVI сторіччя функцію столиці молдавських господарів почало виконувати місто Ясси. До виникнення Молдавського князівства на молдавських землях панувала Угорщина. У 1359 році в Молдові почалося повстання проти Угорщини під проводом воєводи Богдана. Саме цей рік прийнято вважати датою утворення Молдавського князівства, хоча фактично незалежність Молдавія здобула на кілька років пізніше, а саме 1365 року. З 1387 року Молдавське князівство було васалом польських королів і виступало союзником Польщі в усіх її війнах. Але у середині XV століття на півдні Європи значно зріс вплив Османської імперії, тож 1456 року Молдавське князівство було вимушене визнати сюзеренітет турецького султана і сплачувати йому данину. На початку панування турків Молдавія ще робила слабкі спроби повернути собі незалежність від найбільшої мусульманської імперії світу. Господар Стефан III Великий (1457–1504) вів успішну боротьбу з турками, але на початку XVI століття князівство остаточно втратило самостійність, потрапивши під турецький протекторат. Спочатку, незважаючи на перемоги, здобуті над турецькими й татарськими нападниками, що намагались захопити Молдову, Стефан III Великий змушений був поступитися влітку 1484 року султану Баязиду II південною частиною

Молдови, тобто Бессарабією разом з Килією і Четатя Албе. А у 1513 році, після смерті господаря Стефана, справу було вирішено остаточно. Слід зазначити, що протекторат Туреччини був закріплений серією двосторонніх договорів, які передбачали взаємні зобов'язання сторін. Цими договорами Молдавія визнавалася не завойованою силою османської зброї, а такою, що «добровільно підкорилася» туркам. Таким чином, Молдавське князівство, хоч і змушене було виплачувати султану данину, мало право існувати за власними законами, проводити незалежну зовнішню політику, обирати господаря, а також використовувати молдавську мову в школі і церкві. Оттоманська Порта ж, зі свого боку, зобов'язувалася захищати цілісність Молдавського князівства. Умови договору, як бачимо, не найгірші з можливих для країни, котра не мала найменшої можливості пручатись захопленню своїх земель. Скоріш за все, це й було основною причиною того, що Молдавія залишалась васалом Османської імперії аж до 1711 року.

Протягом XVI–XVII століть, не дивлячись на турецьку опіку, Молдавське князівство не раз потрапляло у коло інтересів своїх сусідів, не виключаючи й козацтва. Дмитро Вишневецький теж не зміг уникнути боротьби за трон господаря Молдавії, що й призвело його до турецького полону й страти. Але про все по порядку.

У той час, коли у Дмитра Вишневецького виник план взяти участь в боротьбі за молдавський трон, його посідав Іоан Якоб Гераклід, який переміг попереднього володаря, Олександра Лепушняну, в битві при Вербі, й, за допомогою австрійських імператорів Габсбургів, зійшов на молдавський престол 18 листопада 1561 року.

Іоан Гераклід народився на одному з грецьких островів (можливо, Криті або Самосі). В молодості він багато подорожував по Європі й навіть воював як найманець в багатьох військових конфліктах того часу. Саме перебуваючи в Європі, Гераклід прийняв протестантську віру, що згодом й ускладнило йому перебування в православній Молдавії. У 1556 році Іоан Якоб Гераклід поступив на службу до господаря Молдавії Олександра Лепушняну, видаючи себе за родича його дружини Роксанди. Однак повний амбіцій грецький найманець не зміг ужитись з господарем Лепушняну й досить скоро був вимушений залишити Молдавію, рятуючись від смертної кари за спробу здійснення державного перевороту. Повернувся Іоан Якоб Гераклід, як було сказано, лише коли зміг заручитись підтримкою Габсбургів.

Вже після сходження на трон Гераклід направив у Стамбул до Сулеймана I листа, у якому пообіцяв значно підвищити данину, що Молдавія на той час сплачувала імперії Османів.

За допомогою такого кроку Іоан Якоб добився від турецького султана підтвердження свого права на престол і його всебічної підтримки. Але з цієї ж причини він втратив авторитет серед народу Молдавії. Після значного підвищення податків, до якого призвело збільшення данини Оттоманській Порті, в народі господаря прозвали Деспотом Воде. Під цим ім'ям Іоан Якоб Гераклід й залишився в історії. Деспот Воде, як писав про нього відомий молдавський літописець XVI сторіччя Григоре Уреке, «наклав на країну великі тяготи, обібрав церкви, а срібло з них перелив на гроші і робив таке, чого країна не бачила».

Через такі заходи господаря Молдавія швидко зuboжила. Боярство, котре усього кілька років тому підтримало Геракліда, віддавши йому перевагу перед Олександром Лепушняну, чия політика здавалась боярам надміру жорсткою, тепер було готове повстати проти самого Іоана Якоба.

Не додавали популярності господарю й спроби насадити в Молдавії протестантську віру, тож скоро у боротьбі з володарем до бояр приєдналось і православне духовенство, яке зазнавало значних утисків від князя. На підтвердження цього маємо записи молдавського хроніста Азарія, у яких він так характеризує Деспота Воде: «по малъ же съкръвеныи ядь и злолютыи, его же в срѣдци имъше, начят обявити, и въ неправду уклонися, и дани тяжкыя люд насилуя, и о нищих не поболь, и православна христианскаа прѣдания ненавида, ведъше съ собою иновърныхъ съвѣтныкы, богомръскихъ лотори, съмудръствуя бо имъъ и самъ, молебници же и монастырие не любля. Сребръныя съсуды и златиу, иже въ иконахъ святыхъ камение чьстныхъ и бисромъ украшенныхъ, отъ всѣхъ монастырехъ къ себе лукавыи събра и себѣ украшая. Оле, нашей нищете. Другий явися Валтасаръ нравомъ и дѣломъ. Отъ сего убо бысть стенание, плачь и рыдание въсьмъ обыдимымъ и бесправды разграбленнымъ». Вже згадуваний нами літописець Григоре Уреке також засвідчує, що Іоан Якоб Гераклід наказав спалити колишнього молдавського митрополита Георгія, а монахів, які висловлювали протест проти переведення до скарбниці господаря частини монастирських доходів, саджав до темниць. Митрополит Теофан, з остраху перед жорстокими вчинками Деспота Воде, втік у Трансільванію. Намагаючись повернути і покарати втікача, Гераклід прохав бана трансільванського міста Бистриця зловити або повідомити про місцеперебування Теофана та трьох ченців, які, прихопивши з собою багато золота й іншого монастирського майна, втекли з Молдавії.

Зрозуміло, що таке становище не могло влаштовувати підданих Деспота Воде, й дуже скоро у молдавському суспільстві назрів бунт. Очолив його боярин Стефан Томша. Змовники, виждавши сприятливий для виступу момент, накинулись на наймане військо, яке охороняло господаря, й перебили більшість його вояків. Ясси швидко перейшли до рук Томші, і він був вже готовим святкувати перемогу над своїм ворогом, коли отримав звістку, що Гераклід зміг уникнути рук змовників і з рештками свого війська відступив до Сучави. Там, зачинившись у фортеці, він почав готуватись до облоги. За кілька днів вірне Стефану Томші військо підійшло до Сучави й спробувало штурмом оволодіти нею, але спроба виявилася невдалою. Незважаючи на те, що вояків у Деспота Воде було не надто багато, оборону вони організували професійно й з легкістю відбивали всі атаки нападаючих.

Стефан Томша опинився у безвихідному становищі. З одного боку, він став фактичним володарем Молдавії, якому присягнуло військо й значна частина бояр, а з другого — Іоан Якоб Гераклід, якого підтримували могутні Габсбурги й Османська імперія, був усе ще живим і небезпечним. Потрібно було терміново закінчити облогу і якомога скоріше прибрати небезпечного конкурента. Саме у цей час і втрутились у боротьбу за молдавський престол Дмитро Вишневецький і Альбрехт Ласький.

Мотиви, які змусили

Дмитра Вишневецького приєднатись до боротьби за молдавську корону

Роки, проведені у війнах та походах, не минули безслідно для князя

Вишневецького. На початок 1563 року здоров'я Дмитра Івановича значно погіршилось. За деякими свідченнями, це було обумовлено спробою отруїти князя, яка сталася ще за часів його молодості. Тоді молодий і дужий організм Вишневецького переміг отруту й він залишився жити, але з плином часу наслідки невдалого отруєння все частіше давали про себе знати. Прибувши до Кракова, князь остаточно зліг, про що й було невідкладно повідомлено короля. Реакція Сигізмунда Августа на цю подію демонструє його відношення до князя не менш яскраво, ніж глейтовий лист, котрий Вишневецький отримав під час перебування на Монастирському острові. Король був надзвичайно стривожений хворобою князя й наказав своїм особистим ескулапам зайнятись лікуванням Вишневецького. Завдяки допомозі найкращих світил тогочасної краківської медицини князь через деякий час оговтався. І хоча до кінця життя Дмитро Вишневецький цілком так і не видужав, на кілька місяців він знову з'явився на політичному горизонті Великого князівства Литовського.

Саме у цей період свого життя Дмитро Вишневецький, як свідчать історичні джерела, зблизився з шляхтичем на ім'я Альбрехт Ласький, який перебував на той час на посаді серадзького воєводи. У володіння Ласького входив Хотин — фортеця на березі Дністра, яка досить часто опинялась у колі інтересів як Польщі й Литви, так і Волощини й Османської імперії. Після довгих розмов з Альбрехтом Лаським і роздумів над майбутнім Дмитро Вишневецький послунався порад Ласького і наважився звернути свій погляд у бік Молдавського князівства. І не лише звернути погляд — зовсім скоро чотирьохтисячний загін козацтва на чолі з князем Вишневецьким вирушив до Сучави.

Щодо причин, які примусили князя Вишневецького покинути Україну й шукати корони молдавського господаря, тут дослідники не можуть дійти однастайності. Існує дуже багато версій того, що сталось під Сучавою влітку 1563 року. Розглянемо деякі з цих версій.

Багато хто з відомих українських істориків погоджується з тим, що Дмитро Вишневецький не сам забажав корони молдавського господаря, а лише відгукнувся на пропозицію молдавських бояр щодо князівства над ними. Так О. Апанович зауважила, що саме група бояр покликala Дмитра Вишневецького на молдавський трон. Дослідниця висловила гіпотезу, що князь Вишневецький претендував на престол господаря Молдавського князівства, маючи на меті звільнити Молдавію від васальної залежності від Оттоманської Порти. Схожої думки дотримувався й В. Антонович, який вважав, що відлучення Молдавії від Османської імперії, а також сходження на її трон було для Дмитра Вишневецького питанням честі, оскільки, повернувшись з Москви, він позбавився князівства й саме таким шляхом бажав поновити свої права на княжіння. Мабуть, твердження Антоновича про втрату влади князем на території польсько-литовської держави скоріш за все хибне. Але треба сказати, що з приводу мотивів князя інформації настільки мало, що зовсім відкидати версію такого відомого історика, як Антонович, ми не маємо права.

Інакше на можливі причини походу князя Вишневецького до Сучави дивився В. Голобуцький. Вчений звертав увагу на те, що у Молдавському князівстві протягом 50–х років XVI століття, після того, як урвався рід князів Драгошів, точилась кривава громадянська війна між боярськими угрупованнями за володіння престолом, а це викликало інтерес з боку Польщі та Литви. За версією Голобуцького, князь Вишневецький погодився втрутитися у цю боротьбу спочатку на боці одного з претендентів на молдавське господарство, Деспота Воде, а потім піддався привабливій пропозиції іншого претендента — Стефана Томші. Князь вирушив зі своїм загоном до

Сучави і потрапив у засідку, влаштовану лукавим боярином. Вже у другій редакції «Запорозького козацтва», яка вийшла у 1993 році, В. Голобуцький стверджував, що князь Вишневецький після повернення на батьківщину мав на меті продовжити боротьбу проти Османської імперії й саме для цього обрав Молдавію. Адже дрібне князівство слугувало свого роду буферною зоною між Україною та Оттоманською Портою. Тож для забезпечення південних кордонів України Вишневецький і почав політичну гру спочатку з Гераклідом, а потім і з Стефаном Томшею. При цьому, зазначає В. Голобуцький, князь Вишневецький змушений був діяти на власний розсуд, позбавлений підтримки короля Сигізмунда Августа.

Цілком несподівану думку, з точки зору історіографії, висловив галицький письменник і історик початку ХХ століття Антін Лотоцький. На погляд вченого, Дмитро Вишневецький, розпочинаючи молдавську авантюру, був повним амбітних державотворчих задумів. Лотоцький стверджував, що князь мріяв відновити стародавню Київську державу. Саме тому він продовжував боротьбу з Кримським ханством, на місці якого бажав відновити Тмутараканське царство. Завоювання молдавської корони Дмитром Вишневецьким, на думку А. Лотоцького, повинно було стати початком відбудовування Київської держави. Мусимо не погодитись з Лотоцьким. Попри усю його любов до України і її історії, слід визнати, що така точка зору є досить екзотичною й навряд чи відповідає дійсності.

Більш реалістичні мотиви Дмитра Вишневецького змальовує М. Грушевський, хоча він, як і М. Костомаров, не надто вдавався у подробиці молдавського походу князя. Вчений писав у своїй «Історії України-Руси», що Дмитра Вишневецького вмовив піти у Молдавію Альбрехт Ласький, з тим щоб взяти участь у протистоянні Геракліда і Томші. На думку дослідника, «серед сього замішання Вишневецькому подано надію на господарство», але після вступу князя Вишневецького у протистояння, молдавські бояри не надали йому відповідної допомоги, тому козаків Дмитра Івановича й розбив Стефан Томша. Як і Костомаров, Грушевський вказував, що князь Вишневецький своїм молдавським походом вторював «дорогу для цілого ряду козацьких ватажків, аж до Тимоша Хмельниченка». Залишається додати, що М. Костомаров помилявся в оцінці наслідків походу Вишневецького до Сучави. У своїй праці він вказує, що похід виявився вдалим і князь Вишневецький посів молдавський трон, що, на жаль, є прикрою помилкою.

Відомий український історик в еміграції, Любомир Винар, вивчивши з цього питання багато іноземних історичних джерел, стверджував, як і Грушевський з Костомаровим, що вчинити похід у Молдавію князя Вишневецького намовив саме Альбрехт Ласький. Як вважає Винар, у тому, що пропонував Ласький, для князя дійсно був немалий сенс. Перед ним відкривались нові горизонти у політиці. Як одну з основних причин бажання Дмитра Івановича отримати молдавську корону, дослідник називає те, що у Молдавії проживала значна кількість етнічних українців. Для Дмитра Вишневецького такі обставини відкривали можливість, спираючись на підтримку цієї частини підданих молдавського господаря, створити нову коаліцію для боротьби з Османською імперією. Історичні зв'язки, які єднали Україну з Молдавським князівством, наголошує дослідник, просто не могли залишитися поза увагою Дмитра Вишневецького. Адже Молдавія, за словами Винара, як і Крим, була «лицарською школою для українського козацтва». Отримавши корону Молдавського господаря й виборовши для Молдавії незалежність від Османської імперії, Вишневецький, на думку науковця, міг контролювати таврійські степи й не допускати татар до наїздів на Поділля, Брацлавщину й інші українські землі. Щодо розвитку подій, які розгорнулися у

Молдавії після приходу туди корпусу Дмитра Вишневецького, Любомир Винар робить припущення, що козацький князь і гетьман став жертвою інтриг Стефана Томші. Адже саме Томша намагався сплести павутиння з брехні, обплутуючи ним всіх учасників молдавського конфлікту. Вишневецькому через прихильних до нього бояр він обіцяв корону, якщо той допоможе йому здолати Геракліда. Одночасно з цим Томша зносився з Іоаном Якобом, доповідаючи йому, що козаки Дмитра Вишневецького чинять в Молдавії страшні погроми й руйнування, і пропонував полишити протистояння, щоб поєднати сили й вдарити на князя Вишневецького.

В результаті усіх інтриг, Стефану Томші, пише Винар, вдалося згрупувати довкола себе значну кількість війська, з яким він і розбив Геракліда, а потім і Вишневецького. Пояснюючи події під Сучавою, Любомир Винар більше покладається на тогочасні молдавські джерела. А вони вказували, що Дмитро Вишневецький, не сподіваючись жодного нападу, їхав з невеликим відділком козацького війська приймати присягу молдавських бояр на вірність, але був захоплений у полон підступним Томшею.

Деякі історики, описуючи молдавський похід Дмитра Вишневецького, взяли за основу віршовану елегію згадуваного на початку книги Йоганна Зоммеля. Згідно з цим твором, князь Вишневецький був родичем молдавських господарів, і саме тому бояри його й запросили на трон. Коли князь відгукнувся на пропозицію, між боярськими угрупованнями відбувся розкол, і у той час як одна з груп підтримала Вишневецького, інша виступила проти нього збройно. Останній бій князя і козаків, за підтримки невеликої кількості молдавського війська, згідно з твердженнями таких вчених, як Н. Яковенко, відбувся біля села Верчики, що знаходиться неподалік від Сучави. В тому бою козаків було розбито, а Дмитра Вишневецького ув'язнено у Сучавському замку. Після короткого перебування у Сучаві Стефан Томша, намагаючись вислужитись перед султаном Сулейманом I, передав князя Вишневецького в руки султанських урядників, котрі вже кілька років мріяли побачити ненависного «Дмитрашку».

У хроніці Мартина Бельського ми знаходимо версію, яка дещо відрізняється від попередньої розповіді про події. Як вказує польський хроніст, завдяки якому до нас дійшло надзвичайно багато інформації про Дмитра Вишневецького, Стефан Томша домовився з князем, що вони зустрінуться біля річки Серет, де молдавські бояри складуть йому присягу. Вишневецький повірив Томші й переправився через річку, маючи при собі лише дрібний загін козаків. Скориставшись із того, Томша напав на козаків і легко розбив їх. Напад був зовсім несподіваний, тож козаки не могли довго чинити організований опір. Хворого, немічного Вишневецького було захоплено у полон.

Багато у чому перекликається з хронікою Мартина Бельського й дослідження Д. Яворницького, зроблене вченим в межах написання книги «Історія запорозьких козаків». Тож хотілось би розглянути його детальніше, як найбільш повне з вищенаведених.

Як і багато хто з інших авторів, Д. Яворницький схиляється до думки, що Вишневецький розпочав боротьбу за корону молдавського господаря саме за порадою Альбрехта Ласького. Сприятливими обставинами для задуманого було якраз протистояння Іоана Якоба Геракліда і Стефана Томші. На думку Яворницького, окрім цих двох претендентів на корону, існувала інша група бояр, так звана «партия волохов», котра не була зацікавлена у жодному з цих двох кандидатів. Саме ця партія запросила на князівство Дмитра Вишневецького, одночасно зауваживши: Вишневецький отримає

їхню прихильність, якщо він і його козаки присягнуть «партии волохов» на вірність. На той час, коли надійшла пропозиція, Дмитро Вишневецький був настільки ослаблений хворобою, що майже не міг сидіти у сідлі. Проте, як заявляє Д. Яворницький, дух героїзму у ньому не пригас. Князь зібрав 4 тисячі козаків і 1564 року (тут у підрахунки Яворницького закралась помилка, насправді похід відбувся 1563 року. — Ю. С.) виступив у Молдавію. Висланий князем Вишневецьким козацький авангард підійшов до Сучави у той самий час, коли військо Стефана Томші вже встигло розпочати облогу фортеці. Сам Вишневецький мав прибути дещо пізніше, разом з обозом, тому що через хворобу міг пересуватися тільки на возі. Козацькі представники по прибутті в табір Томші зразу ж прийшли до боярина й почали вимагати для Вишневецького «молдавської булави». У відповідь на такі вимоги Стефан Томша зробив вигляд, що з радістю віддасть владу Дмитру Вишневецькому й на доказ доброї волі зголосився на чолі власного загону виїхати для урочистої зустрічі князя. Вишневецький тоді не відчув для себе ніякої небезпеки і погодився зустрітись з Томшею у той час, як його основні сили залишаться в таборі боярина. Однак негайно після прибуття загону Стефана Томші до обозу, з яким рухався Вишневецький, боярин віддав своїм воякам підступний наказ кинутися на жменьку козаків, котра оточувала Вишневецького, і захопити князя у полон. У сутичці, що відбулася, майже всі соратники Вишневецького були вбиті, однак самому князеві вдалося втекти. Він біг скільки дозволяло слабе здоров'я, після чого заховався у копицю сіна на полі. Проте доля не була милосердною до Вишневецького. Як зазначає Д. Яворницький, «он был замечен каким-то мужиком, приехавшим за сеном, и выдан Томше». Стражники Томші, які заарештували Вишневецького, його супутника Пясецького й кількох поляків, з тих, кому вдалося вижити під час сутички у обозі, негайно відправили бранців у столицю до Стефана Томші. Там, повідомляє Д. Яворницький, Томша власноруч відрізав полякам, які були разом з Вишневецьким, носи і вуха, після чого відпустив їх додому. У такій жорстокості боярина не дає сумніватися й дещо пізніший вчинок Томші, котрий записаний багатьма хроністами. Після падіння Сучави, Стефан Томша звелів, щоб до нього привели полоненого Іоана Якоба Геракліда й власними руками убив його. Для цього боярин використав не холодну або вогнепальну зброю, а дерев'яний кийок, за допомогою якого можна було вбивати повільно, отримуючи задоволення від передсмертних мук ворога. Що ж, мусимо сказати, що серед тогочасних володарів таких осіб з нахилами садиста було немало, про що мова піде дещо пізніше.

Стосовно Дмитра Вишневецького і Пясецького доля була не більш милосердною, аніж до їхніх супутників. На князя і його бойового товариша очікувала подорож до Стамбула, де на обох, а особливо на «Дмитрашку», нетерпляче чекали султанські кати.

Страта Дмитра Вишневецького

Ось і пройшли перед нами уривчасті фрагменти життя князя Дмитра Вишневецького. Життя, до останку покладеного на олтар служіння батьківщині й боротьбі з мусульманською експансією, котра загрожувала самому існуванню української культури в тому вигляді, в якому ми маємо її зараз. Як бачимо, усього тринадцять років, а саме з 1550 по 1563, діяв князь Вишневецький на теренах України й Московської держави. Але навіть цих тринадцяти років виявилось достатньо, аби слава про славетного лицаря пережила віки. А нам час переходити до найбільш сумної частини оповіді, до страти князя у стамбульській Галаті, після якої він і перетнув межі

реальної історичної особистості, набув рис легендарного народного героя, козака Байди.

Тепер про обставини смерті Дмитра Вишневецького. Як нам відомо із згадуваних вище султанських «Реєстрів кривд», «подарунка» Томша з нетерпінням очікували в султанському палаці Топкапи, стомившись від постійних небезпек, яким князь від 1558 року піддавав землі, що належали Османській імперії. Тож навряд чи варто дивуватись, що одразу по прибутті до Стамбула Дмитрові Вишневецькому і його товаришу було винесено смертний вирок, який за кілька днів турки справно виконали. Мартин Бельський описує страту так: «Вишневецький і Пясецький були скинуті з башти на гаки, вмуровані в стіну біля морської затоки по дорозі з Константинополя в Галату. Пясецький помер негайно, а Вишневецький, зачепившись ребром за гак, жив у такому положенні три дні, поки турки не вбили його з луків за те, що лаяв їхню віру». Якщо вдуматись, за цими скупими словами стоїть страта настільки жахлива, що схожих на неї було небагато застосовано навіть до найстрашніших злочинців усіх часів і народів. Довгих три доби помирав князь Вишневецький, змушений терпіти надлюдські муки. Спробуємо розібратись, за допомогою якої ж саме кари було страчено славетного козацького гетьмана.

Минулі століття славились надзвичайно різноманітними видами тортур, за допомогою яких людям «допомагали» переселитися до кращого світу. Десятки, якщо не сотні страт, від опису яких кров холодне у жилах, винайшли майстри катувань у різних куточках світу. Від античних часів історія пам'ятає багатьох збоченців, котрі вважали за честь не лише убити людину, а й завдати їй страждань у останні часи життя. Це римські імператори Калігула і Нерон, великий інквізитор, іспанець Томас Торквемада, московський цар Іван Грозний і багато інших. Одним з найвідоміших бузувірів, котрі жили у XV столітті, був господар Волощини Влад Цепеш на прізвисько Дракула, котрого в народі прозвали «той що саджає на палю». Згідно з німецьким документом, що побачив світ у 1463 році, Влад Дракула як правитель вирізнявся надзвичайною жорстокістю. Відомий випадок, коли Цепеш скликав до себе близько п'ятисот своїх бояр і запитав їх, скільки правителів пам'ятає кожен з них. Виявилось, що навіть наймолодший з бояр пам'ятає княжіння не менш, як семи господарів. Відповіддю Цепеша на таку «нахабність» була спроба покласти край несправедливому, на його думку, порядку — всі бояри були посаджені на палю і укопані довкола покоїв Цепеша в його столиці Тирговіште. Сучасники повідомляли, що особливе задоволення господар Влад Деспеш Дракула відчував, коли під час страти сидів за бенкетним столом, спостерігаючи за муками приречених. Не поодинокими були випадки страти на палі й у східній Європі. Поляки часто застосовували таку кару до козаків, і навпаки — козаки до поляків. Специфіка страти на палі така, що у людини, яку нахромлювали на її загострений кінець, розривались нутрощі, але інколи вона могла прожити ще кілька годин. Страта на палі була страшнішою за колесування, під час якого страчуваному почергово переламували кістки, й за четвертування, коли живому ще мученику відрубували кінцівки. Страшнішою навіть за відому страту шляхом розп'яття на хресті, яку полюбляли римляни. Але смерть, яка очікувала на Дмитра Вишневецького, перевершила жорстокістю усі, які описувались щойно.

Як відомо, Галата є північним передмістям Стамбула. Відділяє Галату від міста протока Золотий Ріг. За тих часів, коли до Стамбула привезли полоненого Дмитра Вишневецького, Галата була відомою тим, що від її берегів до берегів Стамбула через пролив було натягнуто велетенські ланцюги, які у разі необхідності перекривали морський шлях у Стамбул. Крім того, знають Галату по залишкам середньовічних веж

на її березі. У XVI столітті ці вежі були частиною оборонного комплексу столиці Османської імперії, а також частим місцем страти приречених на смерть. Саме сюди привезли хворого Дмитра Вишневецького і його супутника пана Пясецького. Про це маємо згадку французького посла у Стамбулі, який 15 жовтня 1563 року писав: «Сьогодні або завтра вранці привезуть сюди Дмитрашка з його товаришами». Посол не помилився — скоро князя Вишневецького й справді привезли для страти. Згідно з деякими даними, Вишневецького і Пясецького просто скинули з вежі на вмуровані знизу гаки, на яких вони й зависли. Друга версія описує більш складний механізм страти. На думку деяких дослідників, на місці покарання князя була побудована особлива двоярусна шибениця. За допомогою блока, прилаштованого до верхньої частини шибениці, нещасних спочатку підняли на мотузці на значну висоту, після чого, відпустивши мотузку, змусили упасти на спеціальні, схожі на вила гаки, закріплені на нижній частині шибениці. Першим через це пройшов Пясецький. Він, згідно записам хроніки Мартина Бельського, «падаючи, зачепився ребром за гак, залився кров'ю і швидко помер, тому що повернувся головою вниз». Скоріш за все, Бельський має на увазі те, що Пясецький отримав при падінні на гак травму голови, котра не дозволила йому довго страждати й він швидко помер. Не так поталанило князю Вишневецькому. Він, падаючи, теж зачепився за гак, але, очевидно, загострене залізо не завдало князю травм, несумісних з життям. Далі починалося справжнє пекло.

...Висить Байда та не день, не два,
Та й не одну нічку, та й не годиночку,
Висить Байда, про себе гадає,
Та й на свого цюру зорко поглядає,
Та й на цюру, цюру молодого,
І на свого коня вороного;
«Ой ти ж цюро, цюро молоденький,
Подай мені лучок, та лучок тугенький,
Подай мені, цюро, тугий лучок,
Подай мені стрілок, стрілок цілий пучок!»

Звичайно, це лише романтична пісня наділяє Байду такою незламною волею й фізичним здоров'ям, що він, висячи на гаку три дні, був здатен розстріляти з лука султанську сім'ю. Насправді все було значно страшніше й прозаїчніше. Турки, які спостерігали за муками Дмитра Вишневецького, не поспішали добити його, а сама смерть, справжня спасителька у такій ситуації, не приходила. Муки князя, мабуть, перевершили муки Ісуса Христа, котрого, як відомо, за вказівкою Понтія Пілата закололи списом через кілька годин висіння на хресті. І тоді князь, розуміючи, що іншого виходу у нього не залишилось, почав провокувати турецьких сановників, які у великій кількості зійшлись подивитись на страту «Дмитрашки». І треба зазначити, що Вишневецький винайшов найбільш ефективний метод для цього — він почав лаяти мусульманську віру й самого Магомета.

Навіть у наш час ми ставали свідками подій, коли мусульмани надзвичайно обурювались до образ деяких недалекоглядних художників і публіцистів, котрі дозволили собі некоректні висловлювання з приводу канонів ісламу або шаржовані зображення його святих. Таким людям радикальні ісламісти навіть виносили заочні смертні вироки й потім дуже довго переслідували їх. На цьому тлі можемо зрозуміти, чим обернулося глузування над ісламом Дмитра Вишневецького. Адже він знаходився у самому серці тогочасного ісламського світу, на очах сотень наймогутніших людей Османської імперії. Переповнені обуренням слуги султана дали наказ розстріляти Вишневецького з луків. Так закінчилось життя першого козацького гетьмана України й

палкого борця проти Османської імперії й Кримського ханства.

Хоча нині деякі історики мають сумніви з приводу того, що страта Вишневецького відбувалась саме таким чином, джерела XVI–XVII століть стверджують: ця версія загибелі князя є найбільш правдивою. На користь таких обставин смерті Вишневецького свідчить, наприклад, повідомлення польського хроніста Мацея Стрийковського. Побувавши 1574 року в Константинополі, він записав у своїй хроніці, що «висаджувався під гаком Вишневецького», тобто під «шибеницею з шести гаків, встановленою над морською затокою, на яких Вишневецький з Пясецьким висіли». В іншому своєму творі Стрийковський також стверджує, що під час візиту до Туреччини бачив місце, на якому було страчено Дмитра Вишневецького. З Мацеєм Стрийковським погоджується й дослідник XVI століття Б. Папроцький. Таким чином, можемо стверджувати, що Дмитро Іванович Вишневецький, славетний козак Байда, помер саме так, як було щойно описано.

В очах сучасників звитяжницька смерть Дмитра Вишневецького обернулася на символ незламності християнського духу та його перемоги над ісламом. Аргументом на доказ цього є те, що вже через кілька тижнів після смерті князя була написана елегія латинською мовою, присвячена загибелі християнського лицаря князя Дмитра. Автором цієї елегії, що про неї уже двічі згадувалось вище, став німець Йоган Зоммер, який проживав на той час у Сучаві. Очевидно, Зоммер мав можливість зустрітися з Вишневецьким після того, як князя було ув'язнено Стефаном Томшею, і саме ця зустріч надихнула поета на твір. Крім елегії Зоммера, наприкінці 60-х років XVI століття відомий збирач народних пісень, професор Краківської академії Матвій Пійонтек записав до свого збірника жалібну версію пісні про козака Байду. Саме записана польським професором пісня й стала першою з відомих нам згадок про Байду.

Епілог

Події далеких шістдесятих років XVI століття не так добре досліджені науковцями, як подальший розвиток українського козацтва, котре менш ніж через сорок років після загибелі Дмитра Вишневецького виступило на арену національно-визвольної боротьби в Україні й голосно заявило про свої права. Але саме у XVI столітті із напіввійськового промислу козацтво перетворилося на окремий стан тогочасного українського суспільства. Саме в епоху князя Дмитра Івановича Вишневецького вироблялися й усталювалися військова організація, адміністративний устрій, закони і звичаї козацького війська. Удосконалювалась військова тактика козаків, а самі вони примусили говорити про себе, як про вояків славних і умілих. Вже у 70-х роках XVI століття король Стефан Баторій офіційно визнав козаків, на яких колись опирався Дмитро Вишневецький, окремим підрозділом війська Речі Посполитої, надав реєстровим козакам привілеї й призначив платню, здійснивши нарешті те, про що просили сейм ще Дашкевич з Лянцкоронським. І навряд чи варто недооцінювати вплив на рішення Стефана Баторія походів, здійснених князем Вишневецьким, якими він не раз доводив короні, що мати справу з козацтвом є необхідною для держави справою.

Значно погіршила відносини козацтва з Річчю Посполитою Брестська унія 1596 року, котра спробувала вибити з-під ніг козаків основу їхнього існування — православну віру. Саме після підписання унії у Бресті почалися козацькі заворушення. Неодноразово з тих пір козацтво починало народні повстання проти національного та

релігійного гніту шляхетської Польщі. Починаючи з дев'яностих років XVI століття, коли повстання відбулися під проводом Кшиштофа Косинського й Северина Наливайка, вони продовжувались протягом 30-х років XVII століття і закінчилися національно-визвольною війною козацтва під проводом Богдана Хмельницького у 1648–1654 роках. Але, не дивлячись на ці більш яскраві сторінки в житті українського козацтва, Дмитра Вишневецького продовжують пам'ятати нащадки, і в сучасній Україні йому віддається належна шана.

Не припинилась зі смертю Дмитра Вишневецького й ворожнеча козаків з Оттоманською Портою і Кримським ханством. Вже за часів Стефана Баторія, тобто у 70–80-тих роках XVI століття, Османська імперія зазнала численних нападів, здійснених українськими козаками. Деякі з них, а саме походи запорожців 1574-го та 1577–1578 років проти турецьких ставлеників у Молдавії, цілком вірогідно, несли значно більшу небезпеку для Туреччини й мали на порядок більшу кількість учасників, аніж виступи князя Вишневецького, про які писалося вище. Та все ж жоден із них, якщо вірити документам турецьких архівів, не викликав такої широкої мобілізації турецьких збройних сил, як то траплялось за часів Дмитра Вишневецького. Тому імена ватажків цих походів — отамана Свірговського у 1574 році або Івана Підкови у 1577–1578 роках — фактично залишилися поза увагою оттоманських властей, які боролися з козаками. Чому ж так бурхливо реагувала влада Порти на дії князя Вишневецького під Азовом і у Молдавії?

На наш погляд, це сталося тому, що козацький гетьман був першим з тих, хто потривожив спокій могутнього султана. Дмитро Вишневецький став предтечею запорозьких відчайдушів, про яких спадкоємець Сулеймана I Пишного скаже: «Вуха падишаха закриті для ревіння гармат європейських володарів і лише швидкі наскоки козаків з пониззя Дніпра тривожать його сон». Іншою причиною вкрай ворожого сприйняття Дмитра Вишневецького в Стамбулі стало те, що дії князя були чимось більшим, аніж агресивними спробами захистити інтереси своїх сюзеренів — Сигізмунда Августа й Івана Грозного. Скоріш за все, в Порті розуміли: проти них діє незалежна військова сила, котрій рано чи пізно знадобиться територія, на якій вона зможе утвердитися й розбудувувати власну державу. І такими територіями, з огляду на дії Дмитра Вишневецького, мали стати саме землі півночі Османської імперії й Кримського ханства. Мова йшла про побудову козацької держави. І якщо у Стамбулі звикли домовлятися з Москвою й Краковом, часом застосовуючи силу, а часом ідучи на певні поступки, то появи нового гравця на полі Османська імперія терпіти не хотіла.

Окрім боротьби з турками й будівництва фортеці, яку деякі з дослідників вважають першою Запорозькою Січчю, Дмитро Вишневецький залишив по собі ще один символ, котрий ми звикли ототожнювати з козацтвом і Січчю, а саме — малиновий прапор зі срібним мальтійським хрестом, а також золотими півмісяцем і зіркою у центрі поля. Особистий штандарт князя, під котрим він, згідно лицарських звичаїв свого часу, йшов у бій, з часом перетворився на хоругву Війська Запорозького. Саме під малиновим стягом запорожці здійснили за період існування Січі й гетьманського війська сотні й сотні походів проти ворогів українського народу, отримали десятки перемог і осяяли себе славою непереможних воїнів, котрі відстоювали православну віру й українську державність. Навіть через чотириста п'ятдесят років по смерті першого козацького гетьмана, кольори його штандарту домінують серед знамен армії України. З цих знамен він і промовляє до нас крізь віки. З десятків картин і сотень книжок відкриває перед нами свою душу, душу справжнього воїна й великого українця.

Примітки

1 Відомо що у 1537 році Бона Сфорца за дозволом короля викупила цей фео́д у магнатів Одровонжів. Тоді місто носило назву Рів. Було перейменоване у Бар на честь італійського міста, в якому вона народилася.

2 Бюлюк (*тур.*) — загін.

3 Аекер (*тур.*) — солдат.

4 Вілаєт (*тур.*) — провінція.

5 Акче — турецька срібна монета, карбована до 1836 року.

6 Назва яничарського корпусу пішла від сполучення слів «ені чері», що у перекладі з турецької означає «нове військо».

7 Розкопки, на жаль, не були закінчені з об'єктивних причин.

8 Топкапи — палац у Стамбулі, який протягом чотирьохсот років (з 1478 року) слугував місцем проживання османських імператорів.

9 Вавельський замок — у XVI сторіччі резиденція польських королів.

10 Капудан-паша (*тур.*) — адмірал, командуючий флотом.

11 Фірман — таємний наказ султана про військові походи на певну країну.